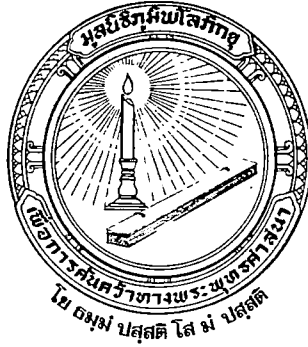

BBF00137

อภิธรรมมัจจกสังคหะ
 และ
 อภิธรรมมัจจกวิภาวินีฎีกา
 (บาลี-ไทย)
 ภาค ๑

ABHIDHAMMATTHASANGAHA
 AND
 ABHIDHAMMATTHAVIBHĀVINĪTĪKĀ
 (PĀLI-THAI)
 PART I

ฉบับปฐมพิมพ์โดยวิภว
 เป็นที่ระลึกในโอกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ
 ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช
 ๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

นายชุ่มศักดิ์-นางประณีต เกษะเสน และครอบครัว
 เป็นผู้ถวายเป็นเขตบุญช่า ธรรมบุญช่า สังฆบุญช่า

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
 จีระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8288-66-8

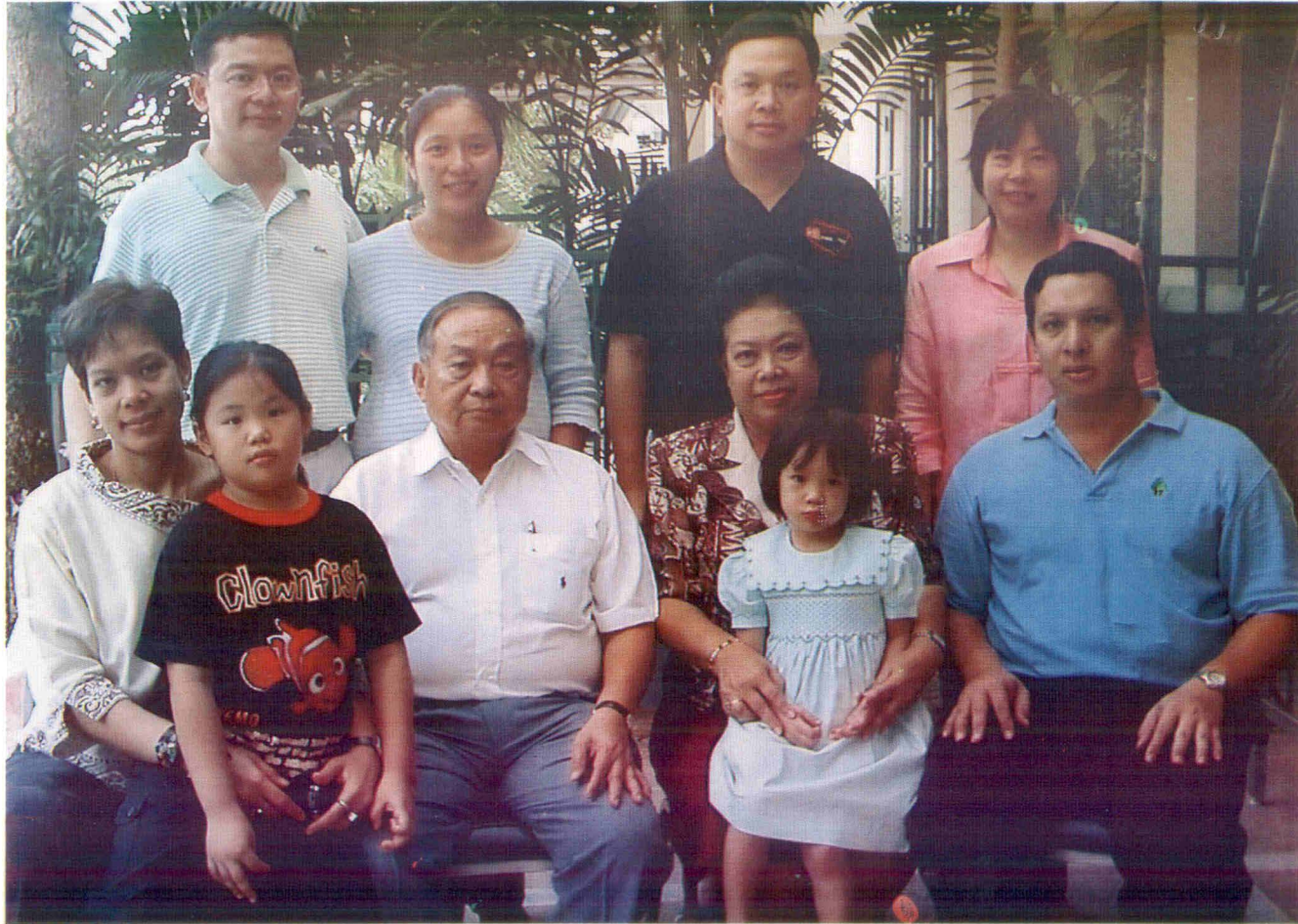
พระบรมราชาโวาท

“ฉันขออุทิศถวาย ขอให้ทำต่อไปอย่าหยุดเสีย
ฉันสนับสนุนงานหรือเปเปอร์ชิ้นดีเยี่ยม ให้ทำต่อไป
เป็นการช่วยให้ตนเข้าถึงธรรม

การแปลคำขาสีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวัง
ใจของหนังสือ ขอให้ชัดเจนก็ไม่ได้เป็นอันขาด เพราะ
ถ้าชัดเจนแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่
นักศึกษาคือไปภายหลังว่า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจ
ไม่ได้แน่ชัด ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย”

(พระบรมราชาโวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน
พระราชทานแก่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ญาณโมทมहाเถระ
และคณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้า
น้อมเกล้าฯ ถวายพระคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๖)

นายชุมศักดิ์-นางประณีฐ์ เตชะเสนและครอบครัว ขอถวายเป็นพุทธบูชา

ที่ ๒/๒๕๒๗

เรื่อง การจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุ

อาศัยพระบัญชา ที่ ๑/๒๕๒๗ เรื่องการตรวจชำระพระไตรปิฎก ลงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๕๒๗ เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก จะเจริญพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบนักษัตร ใน พ.ศ.๒๕๓๐ นั้น และโดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคมและได้รับการอุดหนุน โดยงบประมาณแผ่นดินอยู่แล้ว

จึงให้มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ส่งเสริมงานการตรวจชำระพระไตรปิฎกโดยพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อเอื้ออำนวยในการประสานประโยชน์ โดยจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ชั้นอรธกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเศษ สัททาวีสถ ฉบับภูมิพโลภิกขุ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นพระมหาธรรมราชาธิราช ให้เป็นที่ปรากฏตามโบราณราชประเพณีสืบไปชั่วกาลนาน.

สั่ง ณ วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๒๗

(สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

เพชรวิเศษราชูปถัมภ์

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพลโลกิกุ

เนื่องในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในวันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๓๕ นับเป็นโอกาสจิตสมัยมงคลวิเศษที่สิ้นเกล้าสิ้นกระหม่อม ทั้งสองพระองค์ ทรงมีพระราชกฤษฎีกานิหารเป็นที่ปรากฏแก่สมณพราหมณาจารย์ ทั้งปวงและพสกนิกรทวยราษฎร์ โดยที่พระองค์ได้ทรงทำนุบำรุงประเทศชาติ พระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้สถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นหลักชัยของบ้านเมือง จนทุกวันนี้ ทั้งนี้สำเร็จด้วยพระบารมีธรรม พระคุณธรรมที่ทรงดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรม มูลนิธิภูมิพลโลกิกุ สำนักในพระมหากรุณาธิคุณ จึงจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา อันเป็นผลงานของมูลนิธิฯ ตีพิมพ์ขึ้นถวาย ๖๑ พระคัมภีร์ เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณและเป็นอนุสรณ์ยัตถุธรรมบรรณาการ เนื่องในโอกาสจิตกาลพิเศษครั้งนี้

เพื่อให้การดำเนินงานสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี จึงแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการ และคณะเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานสร้างพระคัมภีร์ เนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ดังต่อไปนี้

คณะกรรมการอำนวยการ

๑. จอมพลประภาส จารุเสถียร
๒. ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร
๓. คุณหญิงจวบ จิรโรจน์
๔. ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน คัคณางค์
๕. ท่านผู้หญิงอรุณ กิตติยากร ณ อยุธยา
๖. ท่านผู้หญิงชนัตต์ ปิยะอุย
๗. พลเอกประพัทธ์ กวานันท์ (ถึงแก่อนิจกรรม)
๘. คุณหญิงสัตยวดี กวานันท์ (ถึงแก่อนิจกรรม)
๙. คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร
๑๐. คุณหญิงวัลลีย์ วีระปรีย
๑๑. คุณหญิงเฟื่อง ชลิตอาภรณ์ (ถึงแก่อนิจกรรม)
๑๒. คุณหญิงสมนึก เปรมวัฒนะ
๑๓. คุณหญิงสงวนศรี จันทรางศุ
๑๔. คุณหญิงสุภัทรา ตันติพิพัฒน์พงศ์
๑๕. คุณหญิงวรรณิ วิฑยะสิรินันท์
๑๖. อธิบดีกรมการศาสนา
๑๗. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์
๑๘. นางประภา จัยวัฒน์ (ถึงแก่กรรม)
๑๙. นางอวยพร ปัตตพงศ์ (ถึงแก่กรรม)
๒๐. นางอุษา จารุคุล
๒๑. นางยุพนา ธรรมโกวิท (ถึงแก่กรรม)

๒๒. นางประไพ อมาตยกุล (ถึงแก่กรรม)
๒๓. นางประสพศรี ประเสริฐสม
๒๔. นางลำยอง หะรินสุต
๒๕. นางสมสวาสดี บุญญภัทรโร
๒๖. ศาสตราจารย์พิพัฒน์ สุจินดา
๒๗. รองศาสตราจารย์วิสุทษ์ บุญยกุล
๒๘. รองศาสตราจารย์ศรีกาญจน์ สุจินดา
๒๙. นายชุมศักดิ์ เตชะเสน
๓๐. นางประณัฐ เตชะเสน
๓๑. นางสมจิตต์ สิทธิไชย
๓๒. นางเสริมศรี เอกชัย (ถึงแก่กรรม)
๓๓. นางสุกัญญา ดุจศรีวัชร
๓๔. นางสาวบุญรักษ์ นาครัตน์
๓๕. นางสาววิไลลักษณ์ จารุคุณ
๓๖. นางสาวบุญนาค ศตะภูริ
๓๗. นางสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ
๓๘. นายปราโมทย์ สัจฉกร
๓๙. นายพุทธศรี กุวานนท์
๔๐. นายระพีพันธ์ จารุคุณ
๔๑. นายมณีพันธุ์ จารุคุณ กรรมการและเลขานุการ
๔๒. นายสิริ เพ็ชรไชย กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะกรรมการจัดสร้างพระคัมภีร์ ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑. นายมณีพันธุ์ จารุคุต	ผู้อำนวยการ
๒. นางอุษา จารุคุต	รองผู้อำนวยการ
๓. นายสิริ เพ็ชรไชย	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณบดีวิชาการประจำ

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ร.๕
๒. พระมหาเฉลียว เปสโร	ป.ร.๕
๓. นายสุวรรณ จินต์ประชา	ป.ร.๕
๔. นายสังคม ศรีราช	ป.ร.๕
๕. นายทวี ศรีทองอินทร์	ป.ร.๕
๖. พ.อ.คง แจ่มไพล	ป.ร.๕
๗. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง	บ.ศ.๕
๘. นายบุญมา จิตจรัส	ป.ร.๘, ปริญญาโท
๙. นายภิญโญ ล่องสกุล	ป.ร.๘, ปริญญาโท
๑๐. นายทองดี พันโน	ป.ร.๘
๑๑. นางศิริรัตน์ ค้างสน	บ.ศ.๘
๑๒. พระมหาอภัย อุปปติสโต	ป.ร.๗
๑๓. นายบรรจบ พุกพญา	ป.ร.๗
๑๔. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ	ป.ร.๖
๑๕. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)

๑๖. อุบาสิกาพรทิพย์ ศูนย์จันทร์	นักปริวรรตอักษร
๑๗. อุบาสิกาพรม เกิดเกษม	นักปริวรรตอักษร
๑๘. อุบาสิกาบุญเกื้อ ไพโรจน์	นักปริวรรตอักษร

คณะนักวิชาการพิเศษ

๑. นายไชยวัฒน์ กปิตกาญจน์	สถ.บ.(จุฬา)
๒. น.อ.สุรจิต สงสกุล ร.น.	ป.ธ.๘, Ph.D.
๓. น.อ.ทองย้อย แสงสินชัย ร.น.	ป.ธ.๕
๔. น.ท.วินัย ตะเกापงษ์ ร.น.	ป.ธ.๕, Ph.D.
๕. น.ต.สารี อินสอน ร.น.	ป.ธ.๕
๖. นายพิสิฐ เจริญสุข	ป.ธ.๕, อ.ม.(จุฬา)

คณะเจ้าหน้าที่ธุรการ

๑. นางถาวร ศรีปราสาท
๒. นางสาวพวงเงิน อุชชิน
๓. นายพัฒน์ ประกอบบุญ
๔. ร.อ.เกษม กระจกทอง
๕. นางพิกุล บำรุงผล
๖. นางสุภา วรรณพงษ์
๗. นางจิตตรา อมะรักษ์

(๑๔)

๘. นางทิพย์วดี ภูทอง
๙. นางปนัดดา เอี่ยมวุฒิ
๑๐. นายเฉลิมชัย ทองมี
๑๑. นางชนก อภัยเสวตร์
๑๒. นางรัตยา บัวยังคุม
๑๓. นายขรรจง แวงคำ
๑๔. นายทองสุข ทูมนาหาด
๑๕. นางสาวจิรัญญา เว็นบาบ
๑๖. นางชลอ วรรณจันทร์

ขอจงถึงความเจริญอกงามไพบุลย์ ในธรรมของสมเด็จพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการ นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ ในพระบัญชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณทำงฉันท
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

(๑๖)

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ๒๕๔๖

First published : 2003

ISBN 974-8288-66-8

สงวนลิขสิทธิ์

ในการคัดลอก แปล และดัดแปลง

ไม่ว่าบางส่วนหรือทั้งหมด

All rights reserved

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลก ในบริเวณวัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร

Printed in Thailand

At The Bhūmibalo Bhikkhu Foundation Press,

Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า พระธรรมวินัย ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า พระปริยัติสัทธรรม ในบรรดาพระสัทธรรมทั้งสาม พระปริยัติสัทธรรม มีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบไค พระปฏิบัติสัทธรรม และ พระปฏิเวธสัทธรรม ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรม และพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระปริยัติสัทธรรมจึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธวจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรก ด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดหมวดหมู่เรียกว่า พระไตรปิฎก ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และ พระอภิธรรมปิฎก พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปาฬิหรือ พระบาลี

กุลบุตรผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระไตรปิฎกหรือพระบาลีนี้ให้รู้ซึ่ง ทั้งบทพยัญชนะและอรรถะ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะ ได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนมชีพอยู่ จัดเป็นฐานะในพระศาสนาอย่างหนึ่งเรียกว่า คันถฐานะ คู่กับ วิปัสสนาฐานะ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติอันเป็นส่วนแห่งพระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมีครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธานุบายเรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง พระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรก มีพระมหากัสสป พระอุบาลีและพระอานนท์ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ดังกล่าวนี้เรียกว่า อรรถกถา มีการบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้

บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่นอยู่ใน
 ลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหพันธ์เป็นภาษาของชาวเกาะ
 สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ได้แก่ สำนักมหาวิหาร ใน
 ลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถา กุลบุตรจำต้องศึกษาภาษา
 สิงหพันธ์ ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่กุลบุตรผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอธิบาย-
 ธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราช
 ๖๑๖ ได้แก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลาย มีพระพุทธโฆสะ พระพุทธทิตตะ และ
 พระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหพันธ์เป็นภาษาบาลี อันเป็นต้นตอภาษา
 จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์แก่อุบัติไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจ
 พระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า ฎีกา มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า มูลฎีกา และคำ
 อธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีกเรียกว่า อнуฎีกา แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนงำ
 ข้อยกเว้นที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า คณฐิบท อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็น
 หนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธภาพ บอกความหมายของศัพท์
 แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่งเรียกว่า อัตถโยชนา คัมภีร์เหล่านี้
 ล้วนเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้ง
 เป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย คัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง
 เป็นปรกรณ์พิเศษ แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคหรืออภิธรรมมัตถ-
 สังคหะ เป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วยังมีคัมภีร์แก้ต่อมาเรียกว่า ฎีกา เช่น
 มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัชชูปสา แก่พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์ชื่ออภิธรรมมัตถ-
 วิภาวินี แก่ปรกรณ์อภิธรรมมัตถสังคหะ เป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นต้นตอภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือ
 ภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่าพระบาลี และเป็น
 ภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษา
 บาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้
 ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุกติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิด
 ลุ่มหลงในอักษรและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้น กุลบุตรผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้

ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ่มชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธรวณะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ เรียกว่า สัททวิเสส บ้าง สัททศาสตร์ บ้าง นิรุติศาสตร์ บ้าง

เมื่อพระพุทธรศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษ และสัททวิเสสเหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธรวณะ ทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับการชำระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้วตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้เผยแพร่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศ พระราชกฤษฎีกาบริหาร ที่ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลีมาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีนี้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาธะ โดยเสด็จพระราชกุศล จัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธรศาสนา ให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการแก่พระพุทธรศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทยได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่งประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธรศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักกันไป ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ มูลนิธิภูมิพลโลกิคุ ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ พ.ศ.๒๕๑๕ จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธรศาสนาเป็นภาษาไทยเสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนาได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ตามมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑๑/๒๕๑๖ และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนาให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธรศาสนาภาษาบาลีได้รับ

(๒๐)

การชำระให้ถูกต้องเสียขั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย ตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่น และฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ ต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็ถูกต้อง

มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากเจ้านายและผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นพุทธบูชา และอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคลเป็นรายยกตั้งได้ประกาศพระนามและนามในทุกหน้าพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็น ได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับพระคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะและอภิธรรมมัตตวิภาวินีฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๑ นี้ นายชุมศักดิ์-นางประณัฐ เตชะเสน และครอบครัว ได้มีจิตศรัทธาบริจาคเงินสร้างเป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา

มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้

ขออำนาจแห่งมหากุศลอันบังเกิดจากการบริจาทรทรัพย์สร้างพระคัมภีร์นี้ได้โปรดบันดาลให้ นายชุมศักดิ์-นางประณัฐ เตชะเสน และครอบครัว ประสบความสุข ความเจริญ มีความเกษมศานต์ยินดียิ่งในธรรมตลอดไปทุกเมื่อ เทอญ.

มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย นั้น มูลนิธิภูมิพลโลกิกขุได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัมภีร์ อรรถโยชนา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวีเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคงคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแพร่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวาง เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักษรและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทย และภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้ การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิ ฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลี พระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แพร่ไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้าเดียวกัน โดยแยกเป็นสองคอลัมน์ เป็นสองพากย์ซ้ายขวาเป็นสองภาษาบาลี-ไทย ซึ่งจะเป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระสงฆ์เมื่อนำไปแสดงพระธรรมเทศนา ที่จะอ้างอิงภาษาบาลี พร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

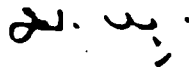
(๒๒)

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิ ฯ จะทำคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และความเหมาะสมในการที่จะเผยแพร่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ การพิมพ์ พระคัมภีร์อักษรขอมมรดกสงคหะและอักษรขอมมรดกวิภาวินีฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๑ นี้ เป็นการพิมพ์ฉบับชำระทั้งภาษาบาลี และคำแปลเป็นภาษาไทยลงคู่ในหน้าเดียวกัน ตามคำปฏิญญาข้อที่ ๒ ข้างต้น เพื่อเผยแพร่คำสอนทางพระพุทธศาสนาให้กว้างขวาง และลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลว-ปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทุกกันเทอญ.

(นายมณีพันธุ์ จารุดล)

ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่นฯ

กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แนะนำ

อภิธรรมมัตถสังคหะและอภิธรรมมัตถวิภาวินี

พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญในวงการศึกษาระดับอุดมศึกษาในประเทศไทยก็คือพระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะและพระคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินี ที่กำลังจะแนะนำให้เป็นที่รู้จักทั้ง ๒ นี้

๑. พระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

การจะรู้จักพระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะขอแนะนำให้ศึกษาให้รู้

๑. ความหมายของคำว่า อภิธรรมมัตถสังคหะ
๒. เนื้อหาของพระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ
๓. วัตถุประสงค์ในการรจนาพระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ
๔. ประวัติการรจนาพระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ
๕. การใช้ประโยชน์เกี่ยวกับพระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

ความหมายของคำว่า อภิธรรมมัตถสังคหะ

คำว่า อภิธรรมมัตถสังคหะ แยกได้เป็น ๓ คำด้วยกัน คือ อภิธรรม + อัถล + สังคหะ

อภิธรรม ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎกที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย ได้ทรงแสดงโปรดเทศาทั้งหลายมีพระสิริมหาเมธาเทพบุตรพุทธมารดาเป็นประธาน ณ ดาวดึงส์เทวโลก เหนือพระแท่นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ภายใต้วังไม้ปาริฉัตตกะ มีจำนวนสี่หมื่นสองพันพระธรรมชั้น ๓ แบ่งเป็นเจ็ดพระคัมภีร์

(๒๔)

คือ พระคัมภีร์ธัมมสังคณี ๑ พระคัมภีร์วิภังค์ ๑ พระคัมภีร์ชาตุกถา ๑ พระคัมภีร์
ปุคคลปัญญุตติ ๑ พระคัมภีร์กถาวัตถุ ๑ พระคัมภีร์ยมก ๑ พระคัมภีร์มหาปิฎฐาน
๑ เป็นหนังสือพระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม เรียกเป็นหัวใจ ๗ อักษรว่า ส ัง วิ ธา
ปุ กะ ยะ ปะ ถือกันมาว่า หัวใจพระอภิธรรม

คำว่า อัตถ แปลว่า ความหมาย หรือ เนื้อความ การศึกษา
พระพุทธศาสนา คือพระพุทธวจนะ คำของพระพุทธเจ้า มีความหมาย หรือที่เรียกว่า
อรรถ ดังคำบาลีว่า สาทถ์ และประกอบด้วยพยัญชนะเรียกว่า สพยัญชนิ เป็น
รูปคำของภาษาบาลี ที่เราจะเรียนรู้โดยให้เข้าใจความหมายด้วย ที่มีรูปคำเหมือนกัน
เรียกว่ามีพยัญชนะอย่างเดียวกัน แต่ความหมายต่างกันก็มี การเรียนพระอภิธรรมจึง
ต้องเข้าใจความหมายของพระอภิธรรมด้วยจึงจะรู้เรื่องเข้าใจได้ตลอด เมื่อรวม ๒ คำ
เข้าด้วยกัน คือ อภิธัมม และ อัตถ มีรูปเป็น อภิธัมมัตถ แปลว่าความหมายของ
พระอภิธรรม หรือความหมายในพระอภิธรรมปิฎก

สังคหะ แปลว่า รวบรวม หรือ ย่อ หมายความว่า รวบรวมเนื้อความ
ของพระอภิธรรม เอามาย่อเข้าไว้

เมื่อรวม ๓ คำ คือ อภิธัมม+อัตถ+สังคหะ จึงมีรูปเป็น อภิธัมมัตถสังคหะ
แปลว่า รวมหรือย่อเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎกทั้งสิ้น ๗ พระคัมภีร์ เป็นหนังสือ
๕๕ หน้าพิมพ์อักษรไทย เป็นพระคัมภีร์เรียกว่า ปกรณวิเสส หรือคันถันตระ คือ
คัมภีร์พิเศษ ถือเป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถาขนาดเล็กที่สุด เรียกว่า อรรถกถานี้วก้อย
ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่มีชื่อเสียงและสำคัญที่สุด

พระคัมภีร์นี้เรียกย่อว่า สังคหะ

เนื้อหาของพระคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

ในพระคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ ได้รจนาเป็นภาษาบาลีประเภทคำ
ร้อยแก้วคือความเรียง และคำร้อยกรองคือคำประพันธ์ที่เรียกว่าคาถาหรือคำฉันท์
สำหรับไว้ท่องจำให้ขึ้นใจในการศึกษาพระอภิธรรมเบื้องต้น มีเนื้อหาดังนี้ :-

เริ่มต้นด้วยการกล่าวคำมอบน้อมพระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ และกล่าวย่อพระอภิธรรม เรียกว่า พระปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป ๑ นิพพาน ๑ เรียกย่อเป็นหัวใจว่า จิ เจ รุ นิ เพื่อจำง่าย

แล้วแบ่งปรมัตถธรรมเป็นตอน ๆ เป็น ๘ ตอนด้วยกัน เรียกว่า ปริจเจท

ตอนที่ ๑ ว่าด้วยเรื่องจิต เรียกว่า จิตตสังคหวิภาค จำแนกจิตตามประเภทแห่งภูมิทั้ง ๔ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตระภูมิ รวมเป็นจิต ๘๕ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง

ตอนที่ ๒ ว่าด้วยเรื่องเจตสิก เรียกว่า เจตสิกสังคหวิภาค จำแนกเจตสิกธรรมชาติที่เกิดกับจิต ๕๒ ดวง คือ สัญญา ๑ เวทนา ๑ และสังขาร ๕๐ มีเจตนา เป็นประธาน มีชื่อว่าอัญญาสมานเจตสิก อกุศลเจตสิก และโสภณเจตสิก มีการประกอบกับจิตในลักษณะต่าง ๆ

ตอนที่ ๓ ว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ด เรียกว่า ปกิณณกสังคหวิภาค จำแนกสภาพธรรมเบ็ดเตล็ดจำนวน ๕๓ คือ จิต ๑ เจตสิก ๕๒ ทำหน้าที่ประกอบกันโดย เวทนา เหตุ กิจจ ทวาร อารมณฺ์ และวัตถุ

ตอนที่ ๔ ว่าด้วยเรื่องวิถี เรียกว่า วิถีสังคหวิภาค จำแนกทางเดินของจิตและเจตสิก ตามวัตถุ ทวาร อารมณฺ์ วิญญูตาม วิถี และความเป็นไปของอารมณฺ์

ตอนที่ ๕ ว่าด้วยเรื่องพ้นจากวิถี เรียกว่า วิถีมุตตสังคหวิภาค เป็นการจำแนกเรื่องภพภูมิต่าง ๆ ทั้งทุกคติ สุคติ คือ อปายภูมิ มนุษย์ สวรรค์ พรหม ต่าง ๆ ตามกิเลส กรรม และวิบาก

ตอนที่ ๖ ว่าด้วยเรื่องรูป เรียกว่า รูปสังคหวิภาค จำแนกรูปมีทั้งมหาภูตรูป ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และรูปอาศัยมหาภูตรูปเรียกว่าอุปาทายรูปอีก ๒๔ รวมเป็นรูป ๒๘ และแสดงนิพพานไว้ในตอนนี้ด้วย

(๒๖)

ตอนที่ ๗ ว่าด้วยเรื่องรวมปรมัตถธรรม เรียกว่า สมุจยสังคหวิภาค
จำแนกการรวมปรมัตถธรรมต่าง ๆ เข้าในชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ ที่เป็นกิเลส
และโพธิปักขิยธรรม ๓๗

ตอนที่ ๘ ว่าด้วยเรื่องปัจฉัย เรียกว่า ปัจฉยสังคหวิภาค เป็นเรื่องจำแนก
ปฏิจาสมุปบาทธรรม และปัจฉัย ๒๔ รวมทั้งบัญญัติต่าง ๆ

ตอนที่ ๙ ว่าด้วยเรื่องกัมมัฏฐาน เรียกว่า กัมมัฏฐานสังคหวิภาค จำแนก
เรื่องกัมมัฏฐานซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติทางใจ ทำให้เกิดสมาธิและปัญญา เป็น
การปฏิบัติภาวนาทั้งสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ให้เข้าถึงฌานและมรรคผล
นี่คือเนื้อหาอย่างย่อ ๆ ของพระคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ

วัตถุประสงค์ในการรจนาพระคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ

การศึกษาวัตถุประสงค์ในการรจนาพระคัมภีร์นี้ จะต้องเข้าใจวิธีเรียน
พระอภิธรรมเสียก่อน การเรียนพระอภิธรรมนั้น ความประสงค์ก็เพื่อให้เข้าใจ
พระพุทธรวณะ คำสอนของพระพุทธเจ้าได้อย่างถ่องแท้ เพราะในพระวินัยปิฎก
และพระสุตตันตปิฎก ล้วนมีคำเกี่ยวกับศัพท์ในพระอภิธรรมตลอดไป พระอภิธรรมนั้น
เป็นปัญญาของพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น คนแต่เก่าก่อนรุ่นแรกจะต้องศึกษาพระ
อภิธรรมปิฎกโดยตรง โดยศึกษาควบคู่กับอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก รวมทั้ง
มูลฎีกาและอนุฎีกา เพื่อทำความเข้าใจพระอภิธรรมซึ่งเป็นเรื่องยากมาก

เมื่อได้มีการย่อความพระอภิธรรมเป็นคำฉันทที่เรียกว่าร้อยกรอง และ
ความเรียงที่เรียกว่าคำร้อยแก้วประกอบกัน ย่อมทำให้กุลบุตรจำได้ง่าย เป็นอุบายวิธี
ที่จะเรียนพระอภิธรรมปิฎก เพื่อทำความเข้าใจพระพุทธรศาสนา ให้รู้จักรูปนาม
และแยก रूपแยกนามได้ เป็นวัตถุประสงค์ในการรจนาพระคัมภีร์นี้

ประวัติการรจนาคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

ท่านผู้รจนาคัมภีร์นี้ คือ พระอนุรุธราชาจารย์ ท่านเป็นพระเถระชาวเมืองกาเวรี เมืองกัญจิปุระ แคว้นโจพะ ในประเทศกัญจิ ปัจจุบันคือเมืองมัทราสอินเดียนได้ สันนิษฐานว่ามีชีวิตอยู่ในราว พ.ศ.๑๕๐๐ ท่านได้รจนาคัมภีร์พระอภิธรรมที่มีชื่อเสียง ๓ คัมภีร์ คือ

๑. พระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ
๒. พระคัมภีร์ปรมัตถวินิจนัย และ
๓. พระคัมภีร์นามรูปปริจเฉท

คัมภีร์ทั้ง ๓ นี้เป็นคัมภีร์ย่อพระอภิธรรมที่มีชื่อเสียงมาก

เฉพาะพระอภิธรรมมัตถสังคหะได้รจนาที่วัดมูลโสमारาม เมืองอนูราชปุระ ประเทศศรีลังกา ที่พระนางโสมาเทวี พระอัครมเหสีของพระเจ้าวิภูฏคามณีอภัยได้สร้างไว้ เป็นวัดที่มีชื่อเสียงโด่งดังในสมัยอดีต วัดมูลโสमारามนี้เรียกกันเป็น ๒ ชื่อคือ วัดมูลโสमारาม ๑ วัดคมูลโสमारาม ๑ คัมภีร์มณีสารมัญจุสาฎีกาขยายความไว้ว่า คำว่า มูล แปลว่า แรก หรือ ปฐม เพราะวัดนี้เป็นวัดแห่งแรก หรือเป็นวัดที่เป็นประธาน เพราะเป็นวัดสูงสุดกว่าทุกวัด อีกอย่างหนึ่ง มูล แปลว่า เป็นที่ตั้ง คือ เป็นที่ตั้งแห่งบุญทั้งหลาย เพราะภิกษุทั้งหลายที่อยู่อาศัยในวัดนี้ได้สั่งสมไว้ ส่วนคำว่า โสม แปลว่า พระจันทร์ เพราะวัดนี้ปรากฏเหมือนพระจันทร์นั้นรวมเป็นคำว่า มูลโสमारาม แปลว่า วัดที่ปรากฏเหมือนพระจันทร์ที่เป็นวัดแห่งแรก อีกอย่างหนึ่ง ท่านพระฎีกาจารย์มณีสารมัญจุสาได้ให้ความหมายว่า เพราะอุบาสกชื่อว่ามูลโสมะได้สร้างวัดนี้ไว้ จึงชื่อว่า วัดมูลโสमारาม ส่วนคำว่า ตู ข้างหน้าศัพท์เป็นนิบาต แปลว่ามีชื่อเสียง มีรูปเป็นคมูลโสमारาม แปลว่า มูลโสमारามที่มีชื่อเสียง แต่ในปัจจุบันนี้อาจารย์ ส. สายเกษม ผู้แต่งคัมภีร์พระอภิธรรมพิสดารกล่าวว่า ภายหลังเมื่อพุทธศาสนาในลังกาเสื่อมลงแล้ว พวกมิชฌาติกุญฐิ์ตั้งวัดนี้เป็นศาลเจ้าชื่อบุญเนสราม เวลานี้ปรากฏอยู่ที่ตำบลหลาวัดอนูราชปุระ ในลังกาทวีป

(๒๘)

นัมพอบาสก ชาวศรีลังกา ผู้เกิดในตระกูลอันสูงศักดิ์ได้อาราธนาให้
ท่านพระอนุรุทธาจารย์รจนาพระคัมภีร์นี้เพื่อเป็นแบบเรียนพระอภิธรรม

การใช้ประโยชน์เกี่ยวกับพระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

การใช้ประโยชน์ของพระคัมภีร์นี้ สังกตได้มีอยู่ ๓ ประการ คือ ๑. ใช้
ในการสดงานศพ ๒. เป็นบทสวดมนต์ที่ต้องทรงจำ และ ๓. เป็นอุปกรณ์การ
ศึกษาพระอภิธรรมเบื้องต้น ขออธิบายการใช้ประโยชน์ของพระคัมภีร์นี้ต่อไป

๑. ใช้ในการสดงานศพ ถือเป็นเรื่องเกี่ยวกับพิธีกรรมงานศพ เมื่อ
พ่อแม่หรือญาติพี่น้องตาย ศพอยู่ที่บ้านหรือเอาไปตั้งที่วัด มีการไปนิมนต์พระมา
สวดพระอภิธรรมในเวลาค่ำคืน นิมนต์พระมาสวด ๔ รูป เจ้าภาพจตุรุษเทียน
บูชาพระที่โต๊ะหมู่บูชาพระ จตุรุษเทียนบูชาพระธรรมที่หีบพระธรรมที่ตั้งอยู่หน้าพระ
๔ รูปที่จะสวดนั้น แล้วจตุรุษเทียนบูชาศพ แล้วอาราธนาศีล รับศีลเสร็จแล้ว
พระสงฆ์ก็ตั้งนม บางทีสวดมาตีกาขึ้น กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา เป็นต้นไป
หรือบางทีสวดพระอภิธรรมมัตถสังคหะ เรียกย่อว่า สวดสังคหะ โดยทำนองสรภัญญะวิธี
ทั้งภาษาบาลีและมีแปลเป็นภาษาไทย ถือกันมาแต่โบราณว่าการสวดพระอภิธรรม
หรือสวดสังคหะนี้เป็นบุญพิธีที่ญาติผู้อยู่จะพึงบำเพ็ญกุศลแก่ผู้วายชนม์

การสวดสังคหะ ถือว่าได้นุญมาก เพราะเป็นพระคัมภีร์ย่อพระอภิธรรม
ไว้ทั้งหมด ทั้งยังมีการสวดแปลเป็นภาษาไทยด้วย เสียงสวดของพระนั้นเป็น
ทำนองไพเราะทำให้เกิดสลดสังเวช แต่บางคนฟังเสียงสวดสรภัญญะวิธีนี้เกิดกลัวก็มี
ที่นิมนต์พระมา ๔ รูปก็เพื่อให้เท่ากับจำนวนปรมัตถธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป
และนิพพานนั่นเอง หรือมิฉะนั้นก็ให้ครบเป็นองค์สงฆ์

เรื่องการมีพิธีสวดอภิธรรมมัตถสังคหะในงานศพนี้สำเร็จด้วยศรัทธา คือ
ความเชื่อในเรื่องบุญกุศลที่ญาติผู้ทำต่อญาติ เป็นการยกย่องญาติธรรม แต่บางแห่ง

เห็นว่า การสวดสังคหะ หรือสวดมาติกา คนฟังไม่รู้เรื่อง สวดเพียงจบเดียว แทนสี่จบ แล้วกล่าวปาฐกถาธรรมก็มี

๒. เป็นบทสวดมนต์ที่ต้องทรงจำ เพราะมีคติถือกันมาว่า เมื่อกุลบุตร เข้ามาสู่พระพุทธศาสนาเข้ามาบวชเรียน ต้องเรียนรู้เบื้องต้น ๔ ข้อ คือ สวด สังข์ บิณ หรือกลับกันว่า บิณ บัง สังข์ สวด

สวด หมายความว่า เมื่อบวชแล้ว ไม่ใช่บวชเล่น ๆ ต้องขยันท่องบ่น ทรงจำบทสวดมนต์ บททำวัตรเช้า บททำวัตรค่ำ เจ็ดตำนานสิบสองตำนาน ธรรมจักร อาทิตต อนาคต มหาสติปิฎฐาน บทมาติกา พร้อมด้วยบทอนุโมทนา ต่าง ๆ บทสวดมนต์เหล่านี้ต้องท่องบ่นทรงจำให้ขึ้นใจ เพื่อจะได้สังเคราะห์ญาติโยม เมื่อจะทำบุญในพิธีต่าง ๆ ทั้งงานมงคลและอวมงคล รวมไปถึงสวดพระปาติโมกข์ สวดกรรมวาจาต่าง ๆ ด้วย เพื่อให้สำเร็จประโยชน์ในสังฆกรรม

สังข์ ย่อมาจาก สังคหะ คือ อภิขัมมัตถสังคหะนั้นเอง ต้องท่องบ่น ทรงจำสังคหาคาถาที่ท่านรจนาวไว้ในคัมภีร์อภิขัมมัตถสังคหะให้คล่องปากขึ้นใจ ถือกันว่าเป็นมนต์อย่างหนึ่งเรียกว่า ธรรมมนต์ เมื่อสึกหาลาเพศเป็นคฤหัสถ์แล้ว ในชนบทบางแห่งยังมีพวกคฤหัสถ์เคยเป็นนักบวชมาด้วยกันนิยมชวนกันไปซ้อมสวดสังคหะก็มี

บัง ได้แก่ บังสุกุล ผู้บวชต้องรู้จักเรื่องบังสุกุล เกี่ยวกับบังสุกุลจีวร เพื่อการถืออุคงค์และพิธีกรรมเกี่ยวกับชักบังสุกุลงานศพ งานผ่าป่า บังสุกุลเป็นบังสุกุลตาย เป็นเรื่องจะต้องศึกษาให้เข้าใจทั้งพิธีกรรมและบำเพ็ญปฏิบัติตามเยี่ยงอย่างพระอริยเจ้า

บิณ ได้แก่ บิณพบาท บวชพระบวชเณรจะต้องศึกษาเรื่องบิณพบาท เป็นการช่วยตัวเองเกี่ยวกับการแสวงหาอาหารของนักบวช และถือเป็นการโปรดสัตว์ให้ชาวบ้านได้บำเพ็ญกุศลบุญกิริยาส่วนทานมัยด้วย

ตามที่กล่าวมานี้ ข้อที่ว่า สังข์ นั้น คือ สังคหะ หรืออภิขัมมัตถสังคหะ เป็นบทสวดมนต์ที่ต้องทรงจำไว้เพื่อเป็นมงคลสำหรับตัวด้วย ถือกันมาอย่างนี้ สำเร็จด้วยวิริยะคือความเพียร

(๓๐)

๓. เป็นอุปการณ์การศึกษาพระอภิธรรมเบื้องต้น หมายความว่า ผู้ใดที่
การศึกษาพระพุทธศาสนาให้รู้เนื้อความแห่งพระพุทธวจนะคือพระไตรปิฎก ต้อง
เรียนรู้พระอภิธรรม การศึกษาพระอภิธรรมนั้นต้องเรียนรู้ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต
เจตสิก รูป นิพพาน เพราะฉะนั้น พระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนี้ จึงเป็นบันได
เบื้องต้นที่ดีที่สุดที่ผู้ศึกษาหมั่นทรงจำและทำความเข้าใจความหมายของคำในพระ
อภิธรรมจากคัมภีร์นี้ เป็นบันไดได้ไต่เข้าสู่การศึกษาพระอภิธรรมปิฎกอย่างแตกฉาน
ต่อไป ประโยชน์ข้อนี้สำเร็จได้ด้วยปัญญา

นี่คือการใช้ประโยชน์เกี่ยวกับพระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

พระคัมภีร์ที่เป็นบริวารของพระอภิธรรมมัตถสังคหะ

เพราะพระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะมีความสำคัญดังกล่าว และถือเป็น
พระคัมภีร์อรรรถถาขนาดเล็กที่มีชื่อเสียงเกียรติคุณพิเศษให้ประโยชน์ทางวิชาการ
พระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง นักปราชญ์หลายท่านจึงได้รจนาพระคัมภีร์ฎีกาอธิบาย
ความเป็นภาษามคธหลายพระคัมภีร์ ถือเป็นพระคัมภีร์ชั้นฎีกา มีชื่อปรากฏดังนี้

๑. พระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหฎีกา ท่านพระวิมลอาจารย์ ศิษย์ของ
พระสารีบุตรเถระแห่งลังกา รจนา เป็นฎีกาเก่า

๒. พระคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินี ท่านพระสุมังคลาจารย์ ศิษย์ของ
พระสารีบุตรแห่งลังกา รจนา

๓. พระคัมภีร์สังเขปวัฒนธรรมฎีกา ท่านพระฉัปปเถระ หรืออีกชื่อหนึ่ง
ว่า พระสัทธัมมโชติपालเถระ แห่งพม่า รจนา

๔. พระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหทีปนี ท่านพระสีลาจารย์ แห่งพม่า รจนา

๕. พระคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ท่านพระญาณธรรมาจารย์ หรือที่เรียกว่า
อาจารย์แลคีสยาตอ แห่งพม่า รจนา

พระคัมภีร์เหล่านี้ เป็นพระคัมภีร์ประกอบการศึกษาพระคัมภีร์อภิธรรมมัตต-
สังคหะทั้งสิ้น

๒. พระคัมภีร์อภิธรรมมัตตวิภาวินี

พระคัมภีร์อภิธรรมมัตตวิภาวินี พระคัมภีร์ที่แนะนำไว้คู่กันกับพระคัมภีร์
อภิธรรมมัตตสังคหะ เป็นคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรแบบเรียนและสอบความรู้พระปริยัติ
ชั้นสูงสุดของคณะสงฆ์ประเทศไทย คือ เปรียญ ๕ ประโยคมาแต่โบราณ เมื่อสมัย
แปลด้วยปากก็ได้ใช้พระคัมภีร์นี้เป็นหลักสูตรสอบนักเรียนพระภิกษุสามเณรมาแล้ว
ไทยเรียกพระคัมภีร์นี้ว่า **ฎีกาสังคหะ** หมายความว่า เป็นคัมภีร์อธิบายพระ
อภิธรรมมัตตสังคหะ เพราะถือว่าพระคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะเป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถา
คัมภีร์ชั้นหลังอธิบายจึงเป็นคัมภีร์ชั้นฎีกา พม่าเรียกว่า **ฎีกาจอ** แปลว่า **ฎีกา** ชื่อตั้ง
หรือฎีกาเรื่องนาม หรือเรียกสั้น ๆ ว่า **วิภาวินี** ไทยเรียกว่า **วิภาวินี** ก็มีเหมือนกัน

คำว่า **วิภาวินี** แปลว่า คำที่ทำให้เป็นแจ้ง หมายความว่า เป็นคำ
อธิบายที่ทำให้เนื้อความแห่งพระอภิธรรมให้แจ่มแจ้งนั่นเอง

ท่านผู้รจนาคัมภีร์อภิธรรมมัตตวิภาวินีนี้ ชื่อ **พระสุมังคลาจารย์** เป็นศิษย์
ของพระสารีบุตรเถระชาวลังกา มีปัญญามาก ได้ศึกษากับอาจารย์ใหญ่ คือพระ
สารีบุตร ซึ่งท่านผู้นี้เป็นนักปราชญ์สำคัญ เป็นพระฎีกาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์
สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย และได้รับรจนาคัมภีร์ปาปิมุตตกวินยวินิจฉยสังคหะ เรียก
ย่อว่า **บาลิมุต** ซึ่งถือเป็นชั้นอรรถกถา เมืองไทยเคยใช้เป็นหลักสูตรสอบประโยค ๕
และยังได้รับรณาฎีกาอังคตตรนิกาย ชื่อว่า **สารัตถมัญจุสา** ท่านพระสารีบุตรเถระนี้
เป็นอาจารย์ของพระฎีกาจารย์อีกหลายองค์ พระสุมังคลาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธรรมมัตต-
วิภาวินีนี้เป็นศิษย์ของท่านองค์หนึ่งด้วย

เนื่องจากพระคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ เป็นคัมภีร์สำคัญในการศึกษา
พระอภิธรรม พระเถระชาวลังกาได้รับรณาคำอธิบายไว้หลายคัมภีร์ด้วยกัน มีทั้ง

(๓๒)

ภาษาบาลีและภาษาสิงหฬ แม้พระสารีบุตรก็ได้แต่งคัมภีร์อธิบายอภิธรรมมัตถสังคหะ เป็นภาษาสิงหฬด้วย พระสมุ้งคลาจารย์ศึกษาพระอภิธรรมกับพระสารีบุตร มีความเชี่ยวชาญแตกฉานพระคัมภีร์อภิธรรมมากดังกล่าวมา สามารถรจนาพระคัมภีร์ อภิธรรมมัตถวิภาวินี โดยใช้เวลา ๒๔ วันเท่านั้น และท่านยังได้รจนาพระคัมภีร์ฎีกา อภิธรรมมาตาร ชื่อว่า อภิธรรมมัตถวิภาสินีไว้ด้วย พระเถระทั้ง ๒ ท่านนี้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๑๗๐๐ ปี เป็นเวลาก่อนสมัยสุโขทัย ในรัชกาลพระเจ้าปรักกมพาทุ กษัตริย์เรืองนามแห่งลังกา ท่านอยู่ที่วัดเชตวนาราม เมืองปุลัตตินคร ได้แก่ เมืองโปโลนารูวะ ลังกาทวีป

คัมภีร์ที่เป็นบริวารของพระอภิธรรมมัตถวิภาวินี

เนื่องจากพระคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินีเป็นพระคัมภีร์ที่มีความสำคัญ และมีชื่อเสียงมาก จึงเป็นพระคัมภีร์ที่มีการศึกษาทำความเข้าใจ พระอาจารย์แต่เก่าก่อน ได้รจนาพระคัมภีร์อธิบายพระคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินีเป็นภาษามคธหลายคัมภีร์มีรายชื่อดังนี้

๑. พระคัมภีร์โยชนาปัญญาจิกา เป็นคัมภีร์อรรถโยชนาประกอบความ ๕ นัย พระญาณกิตติเถระ รจนาที่เชียงใหม่
๒. พระคัมภีร์ฎีกามณิสารมัญชุตสา พระอริยวงสเถระ รจนาที่พม่า
๓. พระคัมภีร์จุฬฎีกาอเภคคุสสารทีปนี พระติปิฎกธรรเถระ รจนาที่เมืองหงสาวดี
๔. พระคัมภีร์จุฬฎีกาปรมัตถวิโสธนี พระทีปมาลาเถระ รจนาที่พม่า
๕. พระคัมภีร์อังกุระ สังคหมหาฎีกา พระวิมลวงสเถระ รจนาที่พม่า
๖. พระคัมภีร์อภิธรรมมัตถอนุวิภาวินี พระสาคราภิขเถระ รจนาที่พม่า
๗. พระคัมภีร์มหาตตุละ พระนาคินทสามิเถระ รจนาที่พม่า
๘. พระคัมภีร์วิภาวินีอรรถโยชนา พระญาณินทาสกเถระ รจนาที่พม่า

๘. พระคัมภีร์อักษรขอมมัตตสังคหะแปลร้อย พระเถระหรือนักปราชญ์ไทย แปลพระคัมภีร์อักษรขอมมัตตสังคหะรวมกับพระอักษรขอมมัตตวิภาวินีเป็นภาษาไทย สำนวนเก่าเดิมจารไว้ด้วยอักษรขอม ได้มีการพิมพ์เป็นอักษรไทยครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๑

พระคัมภีร์ดังกล่าวมานี้เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาพระอักษรธรรมทั้งสิ้น โดยเฉพาะพระคัมภีร์อักษรขอมมัตตวิภาวินี ได้รับการจัดเป็นหลักสูตรพระปริยัติธรรมชั้นสูงของคณะสงฆ์ ซึ่งควรจะได้ศึกษาประวัติการใช้พระคัมภีร์นี้ต่อไป

ประวัติการสอบไล่พระปริยัติธรรมบาลีสมาลัยแปลด้วยปาก

พระคัมภีร์อักษรขอมมัตตสังคหะ และพระคัมภีร์อักษรขอมมัตตวิภาวินี ทั้ง ๒ พระคัมภีร์นี้ในเมืองไทย เดิมจารเป็นอักษรขอมลงในใบลาน ใช้เรียนใช้สอบแปลด้วยปาก รู้ผลการสอบเมื่อสอบเสร็จ ท่านที่สอบแบบนี้ปัจจุบันไม่มีแล้ว ข้าพเจ้าเป็นศิษย์อยู่กับเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถระ ป.๕) วัดมหาธาตุเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราชให้ดูวิธีการสอบด้วยปากเป็นขวัณฎา เพราะท่านได้เคยสอบมาด้วยตนเอง และเคยเป็นแม่กองบาลีสนาภหลวง เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๘-๒๔๗๙ เจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราชได้เขียนไว้ในคำปรารภหนังสือเมื่อพิมพ์แจกในงานวันเกิดอายุ ๖๐ ปีของท่าน เมื่อวันที่ ๓๐ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๘๕ เมื่อ ๖๒ ปีมาแล้ว มีข้อความที่คัดลอกมาดังนี้ :-

“ธัมมปัทฏฐกถา มังคลัตถทีปนี สมันตปาสาทิกา วิสุทธิมรรค และอักษรขอมมัตตวิภาวินี ๕ คัมภีร์นี้ เป็นหลักสูตรแห่งการเรียนและการสอบบาลีของภิกษุสามเณรในประเทศไทยมานาน เดิมสอบกันด้วยวิธีแปลด้วยปากต่อหน้าคณะกรรมการสงฆ์ เมื่อข้าพเจ้าเข้าสอบครั้งแรก พ.ศ.๒๔๔๑ สอบในพระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม สมเด็จพระวันรัต (แดง) เจ้าอาวาสวัดนั้นเป็นอธิบดี ครั้งสอบประโยค ๔ พ.ศ.๒๔๔๑ สอบในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระวรวงศ์เธอ

(๓๔)

พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ เป็นอธิบดี สอบใน
สถานที่นี้ตลอดมาจนเลิกวิธีสอบแปลด้วยปากๆ

ชั้นมปัทภูทกถา เป็นหลักสูตรประโยค ๓ แปลคัมภีร์นี้ทั้ง ๓ ประโยค
กำหนดประโยคง่ายยากตามลำดับ กำหนดให้แปลประโยคละ ๒ ลาน แต่เมื่อคราว
สอบที่วัดสุทัศนเทพวราราม ท่านให้แปลประโยคละลาน เพราะนักเรียนมากและ
เวลาจำกัด มังคลัตถที่ปีนั้นขึ้นต้นตั้งแต่ต้นจนถึงมกลงว่า ทานี่ เป็นหลักสูตรประโยค
๔ นั้นปลายตั้งแต่ชั้นมจรียาจนจบ เป็นหลักสูตรประโยค ๖ หลักสูตรประโยค ๕
สมัยนั้น ท่านให้แปลสารัตถสังคหะเป็นปกรณพิเศษ ครั้นภายหลังเมื่อสอบโดยวิธี
เขียน ข้าพเจ้าได้กราบทูลเสนอบาลีมุตตคกะต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส ทรงเห็นชอบ และทรงพระกรุณาโปรดตามนั้น ครั้นต่อมา
ข้าพเจ้าเห็นว่าคัมภีร์บาลีมุตตคกะรวบรวมมาแต่สมันตปาสาทิกา ท่านตัดมาโดยเฉพาะตั้ง
เป็นมาติกา อรรถกถากับบาลีกลั่นกันอยู่ก็มี เพื่อประสงค์ให้นักเรียนได้คูบาลี
และรู้จักวรรณนาแห่งบาลีประกอบกัน จึงกราบเรียนสมเด็จพระพุฒาจารย์
ญาณวโร วัดเทพศิรินทราวาส เวลานั้นท่านเป็นผู้จัดการสอบปริยัติ ท่านเห็นชอบ
ด้วย จึงจัดสมันตปาสาทิกาตั้งแต่ตติยถึงปัญจมเป็นหลักสูตรประโยค ๕ คัมภีร์
ปฐมสมันตปาสาทิกา เป็นหลักสูตรประโยค ๗ คัมภีร์วิสุทธิมัคค์เป็นหลักสูตร
ประโยค ๘ ฎีกาอภิธัมมัตถวินิภาวินีหรือฎีกาสารัตถที่ป็นเป็นหลักสูตรประโยค ๕ๆ
ประโยค ๑ ถึงประโยค ๖ แปลประโยคละ ๒ ลาน ประโยค ๗-๘ แปลประโยคละ
๓ หน้าลาน ประโยค ๙ แปลลานหนึ่งๆ

การสอบโดยวิธีแปลด้วยปาก แปลโดยพยัญชนะประกอบด้วยไวยากรณ์
และทางประโยค ประโยคยากหรือมีกลเม็ดหรือพันเพื้อ นักเรียนผู้สนใจต้องทราบ
และทราบมติของท่านผู้สอบ ท่านองค์นั้นแปลอย่างนี้ ท่านองค์นี้แปลอย่างนั้น
เมื่อถูกท่านทักหรือทักจะได้แปลถวายท่าน ท่านผู้สอบที่มีความรู้ดี ท่านได้ฟัง
นักเรียนรูปใดแปลดี หยั่งรู้ว่ามีความรู้ดี ท่านเล่นมากและทักมาก ทั้งนี้ ก็เพราะ
จะตระหนักความรู้ของนักเรียนรูปนั้นและสนุกด้วย การสอบวิธีนี้ได้ประโยชน์คืออยู่
หลายประการ ๑. รู้จักไวยากรณ์ดี ๒. รู้จักไหวพริบได้ดี ๓. ได้พิสูจน์ท่วงทีวาจา

๔. ทำให้กล้าหาญๆ แต่ก็ได้เฉพาะบุคคล นักเรียนที่ศึกษาต่อครูอาจารย์นอกวง สอบตกโดยมาก เพราะไม่ได้แบบแผนและหลักฐานที่ดีและมั่นคง แม้นักเรียนที่ ศึกษาต่อครูอาจารย์ในวงก็ได้ประโยชน์ดีแต่ผู้ที่มุ่งความรู้ ส่วนผู้ที่มุ่งประโยชน์ชั่วครว ก็น่าได้ประโยชน์ที่เป็นสาระไม่ การสอบด้วยวิธีนี้แปลจากอักษรขอม ไม่เกี่ยวกับ หนังสือไทยเลย เพราะฉะนั้น ผู้ที่มุ่งเฉพาะบาลีจึงไม่สันทัดในภาษาไทย อันเป็น ประโยชน์สำคัญของประเทศชาติ เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา วชิรญาณวโรรส จึงทรงเปลี่ยนวิธีสอบด้วยปากเป็นการสอบด้วยวิธีเขียน โดยหนังสือไทย ซึ่งเป็นหลักสูตรอยู่ในบัดนี้”

การปฏิวรรตอักษรมัตตสังคหะและอักษรมัตตวิภาวินี พิมพ์เป็นอักษรไทยครั้งแรก

เมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๕ เป็นปีที่ครบ ๔๕ พรรษาแห่งพระชนมายุ หม่อมเจ้าหญิงอัปสรสมาน พระชายาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงปรารภบำเพ็ญพระกุศลอุปัถม์ภักดิ์พระปรีดิธรรมของพระภิกษุสามเณรทั้งหลาย ได้ทูลพระสวามีให้ทรงพิจารณาเลือกพระคัมภีร์ที่มีประโยชน์มาก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงพิจารณาเห็นสมควรพิมพ์พระคัมภีร์อักษรมัตตสังคหะ และพระคัมภีร์อักษรมัตตวิภาวินี จึงได้อาราธนาสมเด็จพระวันรัต (เพื่อน ดิสุตทตต-มหาเถระ) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นผู้ชำระสอบทานจากอักษรขอมโดย ปฏิวรรตเป็นอักษรไทยมีข้อมูลที่ค้นได้ดังนี้

อักษรขอมที่ใช้เป็นต้นฉบับปฏิวรรตเป็นอักษรไทยมี ๒ พระคัมภีร์ คือ พระคัมภีร์อักษรมัตตสังคหะ หรือเรียกว่า สังคหะ ๑ พระคัมภีร์อักษรมัตตวิภาวินี หรือเรียกว่า สังคหฎีกา ๑

พระคัมภีร์อักษรมัตตสังคหะอักษรขอมมี ๒ ผูก ผูก ๑ มี ๒๔ ลาน รวมเป็น ๔๘ ลาน มูลนิธิภูมิพลโลกิกษุได้รับความอนุเคราะห์จากเจ้าประคุณสมเด็จพระ

(๓๖)

พระพุดาจารย์ (เถียว อุปเสณมหาเถระ) วัดสระเกศ ให้ยืมจากหอไตรวัดสระเกศ
ปริวรรตเป็นอักษรไทย

ส่วนพระคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินี อักษรขอม มี ๘ ผูก ได้ตรวจสอบ
ข้อมูลพระคัมภีร์นี้จากหอสมุดแห่งชาติโดยได้รับความอนุเคราะห์จากคุณเอมอร
เชาวน์สวน นักภาษาโบราณ ๕ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ดังนี้

ผูก ๑	มี	๒๓	ถานครึ่ง
ผูก ๒	มี	๒๔	ถาน
ผูก ๓	มี	๒๓	ถาน
ผูก ๔	มี	๒๔	ถาน
ผูก ๕	มี	๒๓	ถาน
ผูก ๖	มี	๒๔	ถาน
ผูก ๗	มี	๒๔	ถาน
ผูก ๘	มี	๑๘	ถาน
รวม	๘ ผูก	๑๘๓	ถานครึ่ง

พิมพ์เป็นอักษรไทยได้ ๒๒๐ หน้า

เมื่อได้ปริวรรตเป็นอักษรไทยแล้ว ได้โปรดให้หม่อมกุฎราชวิฑาลัย
พิมพ์เป็นธรรมวิद्याทาน เรื่องนี้ปรากฏอยู่ในคำอุทิศที่เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต
ประพันธ์เป็นคาถา ข้าพเจ้าได้คัดภาษาบาลีและได้แปลเป็นภาษาไทยดังต่อไปนี้

อาทิสนา

กิตฺยากรโ จนฺทปฺร
นรนาโถติ วิสฺสุโต
อจฺจราสฺมานวฺหยา
ตสฺส นารี ปชฺชาปติ
อเปกฺขิตฺวาตฺตโน อายํ
ปญฺจดาโลสฺวทฺธกํ

คำอุทิศ

หม่อมเจ้าหญิงอัปสรสมาน พระ
ชายาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า
กิตติากรวรลักษณ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ
ทรงพิจารณาถึงพระชนมายุของพระองค์
ที่ได้ทรงเจริญมาสู่สืบห้าพรรษา ทรง
ปรารถนาจะบำเพ็ญพระกุศลอันให้สำเร็จ

กุสล์ กาคุมารทฐา
 สาธารณตตสารถี
 ภิกขุณี สามณเณรานี
 ปรีชิตยูปถมภนัง
 สาสนสส จิตติยา ว
 วิบุปสนเนน เจตสา
 สสสิริวัชรินทาย
 ปรมราชินียาลวา
 ชนนี ปิยมาวดี
 อตตโน เจว อัยิกา
 เมตตาทิคุณสมปนา
 เปจจ สกุเค ปโมทติ
 ตสสา อาทิสิตุ ปตตี
 หิตาย จ สุขาย จ
 สกุกจจนตุ อภียาจิ
 กิตฺยากรสส สามิโน
 คณฺชภท วิจินิตุ
 มหตฺถิกิ มโนหริ
 ปาลิยา สห ยา ฐีกา-
 ภิชมมตฺถวิภาวินี
 ปรมตฺถตฺถิกเแหว
 สิกฺขากาเมหิ ปตฺถิตา
 सा जे मुत्तापिता समा
 सारत्तु आव गविसुत्ति
 पुत्ताति मामगानवज
 सुयामरुจฺจสเนกธา

เป็นสาธารณประโยชน์อุปถัมภ์พระปริยัติ
 สัทธิธรรมของพระภิกษุสามเณรทั้งหลาย
 เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระศาสนา มี
 พระหฤทัยเลื่อมใส ทรงประสงค้อุทิศ
 ส่วนพระกุศลเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและเพื่อ
 ความสุข แต่สมเด็จพระปิยมาวดีศรีพัช-
 รินทรมาตาผู้ทรงสมบูรณ์ด้วยเมตตาธิคุณ
 ผู้ทรงเป็นพระอัยยิกาของพระองค์ที่ได้
 ลิ่นพระชนม์ไปบังเริงในสวรรค์ จึงได้
 ทูลขอพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า
 กิตติยากรวรลักษณ พระสวามี โดย
 เคารพให้ทรงพิจารณาเลือกประเภทแห่ง
 พระคัมภีร์ที่มีประโยชน์ใหญ่ นามาชึ่ง
 ความรื่นรมย์ใจ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 พระองค์เจ้ากิตติยากรวรลักษณ พระภักศดา
 ผู้ทรงปราดเปรื่องในพระปริยัติสัทธิธรรม
 ทรงมีพระปรีชาญาณสุขุมคัมภีร์ภาพ
 ตกลงพระทัยว่า พระฎีกาอภิธัมมัตถ
 วิภาวินีพร้อมด้วยพระบาลีอภิธัมมัตถ
 สังคหะ เป็นพระคัมภีร์ที่กุลบุตรผู้ต้องการ
 ศึกษาทั้งหลายผู้ต้องการพระปรมัตถ์
 ปรรณากันแล้ว หากพระฎีกาอภิธัมมัตถ
 วิภาวินี พร้อมทั้งพระบาลีอภิธัมมัตถ
 สังคหะนั้น ได้ให้พิมพ์โดยถูกต้องแล้วจัก
 มีสารประโยชน์แก่พุทธาทิ मामกะทั้งหลาย
 และแก่สยามรัฐมณฑล เป็นอนเนกประการ

อิติ สุขุมฉาณน
 กิตฺยากรสุส ภคฺตฺโน
 ปรียตฺตวิยตฺตสส
 นิฏฺจนฺคตา วิจกฺขณา
 ติสฺสทตฺโต จ โย เถโร
 เขตฺวเน วิหารติ
 ราชทินฺนาภิธานน
 ราชสุรฺธิติ ปากโฏ
 ตสฺส อารานฺนํ กตฺวา
 โสธาเปตฺถ มุทาปยิ
 สุจิตฺเตเนว สุทฺเธน
 ตสฺสา ปตฺตติณฺจ อาทิสิ

อิมินา ปุณฺณกมฺเมน
 อิมินา อาทิสฺเสน จ
 ยถิจฺฉิตฺถํ วรํ สุขํ
 ตสฺสา สีนฺถ สมิชฺฌตฺตฺติ ฯ

จึงได้อาราธนาพระติสฺสเถระ (เพื่อน)
 สำนักวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่ง
 ดำรงสมณศักดิ์พระราชาคณะชั้นราช
 ปราบกฏราชทินนามว่า พระราชสุธิ ให้
 ชำระตรวจสอบแล้วโปรดให้พิมพ์ไว้
 ทรงมีพระหฤทัยดีบริสุทธิได้อุทิศส่วน
 พระกุศลแด่สมเด็จพระปิยมมาดิศรีพัชริน-
 ทรมาตา นั้น

ด้วยบุญกรรมนี้และด้วยพระอุทิสนี้
 ขอความสุขอันประเสริฐตามที่ปรารถนา
 แล้ว จงสำเร็จแด่สมเด็จพระปิยมมาดิ
 ศรีพัชรินทรมาตานั้น โดยพลัน เทอญ.

จากพระอุทิสคานี้จะเห็นได้ว่า กรมพระจันทบุรีนฤนาถผู้ทรงแตกฉาน
 ภาษาบาลี ทรงเป็นแม่กองจัดพิมพ์งานอรรถกถาสมัยรัชกาลที่ ๖ และพระไตรปิฎก
 ฉบับสยามรัฐในสมัยรัชกาลที่ ๗ สืบต่องานปริวรรตพระไตรปิฎก พระไตรปิฎก
 อักษรขอมตีพิมพ์เป็นอักษรสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระคัมภีร์ที่เป็นหลักสูตร
 การสอบในสมัยที่ได้เปลี่ยนแปลงการสอบบาลีจากการสอบแปลด้วยปากมาเป็นการสอบ
 ด้วยการเขียนแล้ว จึงจำเป็นจะต้องพิมพ์พระคัมภีร์ที่ใช้เรียนใช้สอบเป็นอักษรสยามด้วย
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น เมื่อทรงเจริญพระชนมายุครบ ๔๘ พรรษา ได้
 อาราธนาสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถระ) สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรม
 ไตรโลกจารย์ เป็นผู้ชำระสอบทานพระคัมภีร์วิสุทธิมคค์ ให้หม่อมกุฎราชวิฑาลัย

พิมพ์ไว้ เมื่อหม่อมเจ้าหญิงอัปสรสมาน พระชายาเจริญพระชนมายุ ๔๕ พรรษา จึงได้โปรดให้มีการพิมพ์พระคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะและพระอภิธรรมมัตตวิภาวินี อันเป็นหลักสูตรประโยค ๕ ดังกล่าวมา

อนึ่ง ในพระอุทิศถาถานี้ได้กล่าวถึงสมเด็จพระปิยมมาวดีศรีพัชรินทรมาตา นั้น เพราะสมเด็จพระองค์นั้นทรงเป็นบุคคลสำคัญในพระบรมราชจักรีวงศ์ในอดีต และในปัจจุบัน อนึ่ง พระอัยยิกานี้เป็นบุคคลที่เป็นนิมิตหมายสำคัญยิ่งที่เป็นเหตุปรารถนาให้มีการสร้างพระคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ และพระคัมภีร์อภิธรรมมัตตวิภาวินี อันเป็นแบบเรียนและเป็นหลักสูตรการสอบพระปริยัติธรรมสูงสุด ๕ ประโยค ในสมัยแปลเขียนในปัจจุบันนี้ ซึ่งต้องนับว่าเป็นพระบูรพาจารย์ของการศึกษาพระปริยัติในเมืองไทย ข้าพเจ้าจึงมีความเห็นว่าสมควรจะได้รวบรวมพระประวัติพระอัยยิกาวีดังต่อไปนี้

พระประวัติพระอัยยิกา

สมเด็จพระปิยมมาวดีศรีพัชรินทรมาตา เป็นธิดาท้าวสุจริตขำรง (นาคสุจริตกุล) และหลวงอาสาสำแดง (แดง) พระนามเดิม เจ้าจอมมารดาเปี่ยม เป็นพระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร รัชกาลที่ ๔ มีพระราชโอรสและพระราชธิดา ๖ พระองค์ คือ

๑. พระองค์เจ้าชาย อุณากรรณอนันตนรไชย

๒. พระองค์เจ้าชาย เทวัญอุไทยวงศ์ ต่อมาได้รับสถาปนาเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ดันราชสกุล เทวกุล ทรงเป็นพระชนกหม่อมเจ้าหญิงอัปสรสมาน เทวกุล พระชายาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เป็นพระมารดาหม่อมเจ้านักขัตรมงคล ซึ่งได้รับสถาปนาเป็นพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ พระราชชนกในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์

(๔๐)

พระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระปิยมมาดี จึงทรงเป็นพระราชปรมัยยิกา และ หม่อมเจ้าหญิงอภัยรสมาณจึงทรงเป็นพระอัยยิกาสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ

๓. พระองค์เจ้าหญิงสุนันทากุมารีรัตน์ รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ เสด็จ ประยศขึ้นเป็น สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี พระอัครมเหสี

๔. พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนา คือ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงเป็นพระราชชนนี สมเด็จพระ มหิตลาธิเบศร์ อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก สมเด็จพระปิยมมาดี จึงทรงเป็นพระ ราชปิยิกา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ และรัชกาลปัจจุบัน

๕. พระองค์เจ้าหญิงเสาวภาผ่องศรี คือ สมเด็จพระศรีพัชรินทรา พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ในรัชกาลที่ ๖ และรัชกาลที่ ๗ สมเด็จพระปิยมมาดีจึงทรงเป็นพระราชอัยยิกา ในรัชกาลที่ ๖ และรัชกาลที่ ๗ ทรง เป็นพระราชปิยิกาในสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี องค์ประธานมูลนิธิภูมิพลโลกิขุ

๖. พระองค์เจ้าชายสวัสดิโสภณ คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม พระสวัสดิ์วัฒนวิเศษฐ์ ต้นราชสกุล สวัสดิวัฒน์ พระราชชนก สมเด็จพระนางเจ้า รำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗

สมเด็จพระปิยมมาดี เรียกกันในปัจจุบันว่า พระอัยยิกา เพราะมีพระ วิหารพระอัยยิกาเป็นที่บรรจุพระสรีรางคารของพระองค์ประดิษฐานอยู่ที่วัดราชาธิวาส ราชวรวิหาร

พระวิหารพระอัยยิกา

ที่วัดราชาธิวาสราชวรวิหาร มีปูชนียสถานที่สำคัญควรแก่การศึกษาเป็น อันมาก และที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่ง คือ พระวิหารพระอัยยิกา ตั้งอยู่ติดกับพระเจดีย์

ซึ่งประดิษฐานอยู่หลังพระอุโบสถวัดนี้ พระวิหารนี้สร้างขึ้นเพื่อบรรจุพระศรีราคาร สมเด็จพระปิยมหาราชศรีพัชรินทรมาตา ผู้เป็นพระราชอัยิกาในรัชกาลที่ ๖ และ รัชกาลที่ ๗ เป็นพระราชปัยยิกาในรัชกาลปัจจุบัน และเป็นพระราชปรมัยยิกาใน สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ

ภายในพระวิหารประดิษฐานพระพุทธรูปแบบรัชกาลที่ ๖ เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ขนาดเท่าตัวคนธรรมดา ภายใต้อุโบสถบัลลังก์ เป็นที่บรรจุพระศรีราคาร สมเด็จพระปิยมหาราช มีศิลาจารึกไว้ว่า

“ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนายุกาลล่วงแล้ว ๒๔๕๓ พรรษา รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ เดือนเมษายน วันที่ ๑๓ เป็นปีที่ ๒ ในรัชกาลปัจจุบัน^๑

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ทรงพระอนุสรณ์คำนึงถึงพระอัยยิกาอันเป็นพระชนนีที่พิราลัยแล้ว จะทรงสถาปนาอนุสาวรีย์ที่บรรจุพระอังคารไว้ เพื่อเป็นที่บำเพ็ญการกุศลและให้ชักชวนชนเห็นเป็นการเจริญบุญกิริยา จึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาแด่สมเด็จพระบรมชนกาธิราช พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นพระบรมราชภักดา แต่ยังมีพระชนม์อยู่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นปียมหาราชเจ้านั้น ได้ทรงพระราชดำริเห็นว่า วัดราชาธิวาสนี้ เป็นที่สมเด็จพระอัยยิกาธิราช พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประทับอยู่ในเวลาทรงผนวชแห่งหนึ่ง และพระอัยยิกาก็เป็นพระสนมเอกอันเป็นที่ทรงพระกรุณายิ่งนัก และเป็นผู้มีควมสวามิภักดิ์ รักษาความสัตย์สุจริต อยู่ตลอดชีวิต จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวิหารด้านตะวันออก เนื่องจากพระเจดีย์ของวัดราชาธิวาส เป็นที่นมัสการพระเจดีย์ และเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ซึ่งสมเด็จพระบรมราชินี พระพันปีหลวงโปรดเกล้าฯ ให้หล่อขึ้นตามฝีมือช่างอย่างใหม่ในปัจจุบันนี้ และสมเด็จพระบรมราชินี พระพันปีหลวง ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้ช่างกระทรวงโยธาธิการกระทำการทั้งปวงสำเร็จแล้ว

^๑ รัชกาลที่ ๖.

(๔๒)

ครั้นศุภมาสวันปีที่กล่าวมาข้างต้นนี้ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหา
วชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเสด็จพระราชดำเนิน พร้อมด้วยสมเด็จพระ
ศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี กับพระบรมวงศานุวงศ์ และ
พระประยูรญาติทั้งปวงมาบำเพ็ญพระราชกุศลแล้ว และทรงบรรจุพระอังคารพระอัยยิกา
กับอัฐิพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรไชย ซึ่งเป็นโอรสของ
พระอัยยิกา ผสมด้วยศิลาซิเมนต์เป็นแท่ง ไม่มีสิ่งของซึ่งมีราคาอันใดประจุด้วยนั้น
ไว้ภายใต้ฐานพระพุทธรูปในวิหารนี้แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกศิลา
ประกาศไว้เพื่อให้ชนทั้งหลาย ที่จะมาเห็นแล้วระลึกตามพระพุทธโฆษาท ซึ่งสมเด็จพระ
พระอัยยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในมคธภาษาเป็นปัจฉิมวาจา ดังนี้

ยี่ ยี่ มุรณิ สตุตานี	ความตายของสัตว์ทั้ง หลายใด ไคเฮย
ตี่ อนจุลริยี่	ไม่ประหลาดคือใคร ห่อนแคล้ว
ยโต เอตี่ สพเพสั มคโค	เพราะเป็นที่ทางไป ทั่วทุก หน้าแฮ
อุปปมตุดา โหนตุ	อย่าประมาทหลงแล้ว ทุกข์สิ้น สู่เกษม

และทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศล พระราชทานเพื่อให้บรรลุถึงซึ่ง
ธรรมอันสิ้นสุดแห่งทุกข์นั้น เทอญ”.

ประกาศสถาปนาพระอัฐิพระอัยยิกา

ในปีพุทธศักราช ๒๔๖๖ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหา-
วชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ได้ทรงอนุสรถึงเจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม
ผู้ได้พิราลัยแล้ว ทรงอนุสรถึงพระคุณูปการที่ทรงมีมาแต่พระองค์ ได้ประกาศ
สถาปนาพระนามอัฐิพระอัยยิกา มีคำประกาศที่ข้าพเจ้าได้รับความอนุเคราะห์จาก
นายอร่าม สวัสดิวิสัย หอวชิราวุธานุสรณ์ บริเวณหอสมุดแห่งชาติ ถนนสามเสน
เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร ดังนี้

ประกาศ

สถาปนาพระนามอัฐิพระอัยยิกา

มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ได้ทรงพระราชอนุสรณ์คำนึงถึงคุณูปการ และคุณสมบัติ ความดีงาม แห่งพระอัยยิกาซึ่งพิราลัยแล้วนั้น ด้วยท่านได้เป็นพระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมอัยกาธิราชเจ้า ทรงพระกรุณาเลี้ยงนุรักษ์ ด้วยมีความซื่อตรงจงรักและสวามิภักดิ์ รักษาธรรมสุจริต โดยมั่นคงมาจนตลอดอวสานกาล ทั้งเป็นผู้ประกอบด้วยบุญญาภิหาร ควรเห็นเป็นมหัศจรรย์ กล่าวคือ ได้เป็นพระราชชนนีของพระอรรคมเหษีถึง ๓ พระองค์ คือ

(๑) สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง

(๒) สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี

(๓) สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี

และได้เป็นพระอัยยิกา ในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีฯ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กับทั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้าอีกหลายพระองค์ ได้เคยมีอุปการคุณในส่วนพระองค์ กับทั้งพระบรมวงศานุวงศ์และพระประยูรญาติมาเป็นอันมาก จึงเป็นที่พระอาลัยระลึกถึงยิ่งนัก ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระอัยยิกา เป็นผู้ทรงพระคุณสมบัติประเสริฐเห็นปานนี้ จึงสมควรที่จะทรงสถาปนาพระนามพระอัฐิขึ้นไว้ในพระเกียรติยศอันสูงศักดิ์

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนาพระนามอัฐิพระอัยยิกาชื่อนี้เป็น สมเด็จพระปิยมมาวดีศรีพัชรินทรมาตา ขอให้พระเกียรติคุณวิบุลยวยศปรากฏสืบไปกาลนาน เทอญ.

(๔๔)

ประกาศมา ณ วันที่ ๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๖๖ เป็นปีที่ ๑๔
ในรัชกาลปัตยุบันนี้

พระนามว่า ปิยมาวดี นี้ สันนิษฐานว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลมาจากคำว่า “เปี่ยม” พระนามเดิมภาษาไทยของพระองค์ ซึ่งรูปเดิมในภาษามคธว่า เปม แปลว่า ความรัก แปลง เอ เป็น เอีย ก็ได้รูปเป็น “เปี่ยม” แปลงเป็น อีย ก็มีรูปเป็น ปิยมา แล้วลง วนฺตุ ปัจจัย สำเร็จรูปเป็น ปิยมาวดี ก็ได้ ส่วนสร้อยพระนามว่า “ศรีพัชรินทรมาตา” นั้น มาจากพระนามของสมเด็จพระพันปีว่า สมเด็จพระศรีพัชรินทรา มีคำว่า มาตา ต่อท้าย สำเร็จรูปเป็น “ศรีพัชรินทรมาตา” แปลว่า “พระราชชนนีของสมเด็จพระพันปี” นั้นเอง

จากประกาศพระบรมราชโองการนี้ เห็นได้ว่า สมเด็จพระวันรัต (เพื่อนติสุทตตมหาเถระ) ได้เริ่มปฏิวรรตพระคัมภีร์ทั้ง ๒ นี้จากอักษรขอมเป็นอักษรไทยในปี พ.ศ.๒๔๖๕ ได้สอบทานชำระสำเร็จในปี ๒๔๖๖ ประจวบเวลาประกาศสถาปนาพระนามพระอัฐิพระอัยยิกา ดังกล่าวข้างต้น จึงเห็นว่าพระคัมภีร์อภิชัมมัตตสังคหะและอภิชัมมัตตวิภาวินี ได้ตีพิมพ์สำเร็จลงเป็นอักษรสยาม แต่ปีพุทธศักราช ๒๔๖๖ และได้เป็นพระคัมภีร์การเรียนการสอนการสอบในชั้นประโยค ๕ ซึ่งได้มีการสอบด้วยวิธีเขียน เป็นครั้งแรกใน พ.ศ.๒๔๖๕ พระมหาเมฆ อธิสิญญาโณ (อ่ำไพจิตร) วัดเทพศิรินทราวาส สอบได้เป็นรูปแรกในปีนั้น ต่อมาก็ได้ใช้เป็นคัมภีร์สอบเปรียญ ๕ ประโยคมาจนถึงปัจจุบันนี้ เพราะฉะนั้น พระคัมภีร์อภิชัมมัตตสังคหะและอภิชัมมัตตวิภาวินี ที่หม่อมเจ้าหญิงอัปสรสมานพระอัยยिकासมาเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ได้โปรดให้สร้างเป็นอักษรไทยครั้งแรกนี้ จึงมีประโยชน์ยิ่งใหญ่แก่พระภิกษุสามเณรและผู้สนใจพระอภิธรรมเป็นอย่างยิ่ง กล่าวได้ว่าผู้เรียนพระปริยัติธรรมประโยค ๕ ตั้งแต่สมเด็จพระสังฆราชลงมาจนถึงเป็นสามเณร ได้ใช้พระคัมภีร์นี้ด้วยกันทั้งนั้น

พระคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะและอภิธรรมมัตตวิภาวินี ฉบับภูมิพโลภิกขุ

โดยที่พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ นายมณีพันธุ์ จารุดุล กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เป็นภาษาไทย ได้ให้คำปฏิญญาในการจัดทำแต่ละคัมภีร์ให้เป็น ๔ แบบ คือ ทำเป็นภาษาบาลีสั้นแบบ ๑ ทำเป็นภาษาบาลีพร้อมทั้งคำแปลลงในหน้าเดียวกันเป็น ๒ พากย์ซ้ายขวา เป็นสองภาษา คือ บาลี-ไทย แบบ ๑ ทำเป็นฉบับแปลภาษาไทย อย่างเดียวแบบ ๑ ทำเป็นภาษาไทยให้อ่านง่ายแบบ ๑

สำหรับพระคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ และอภิธรรมมัตตวิภาวินี ฉบับภูมิพโลภิกขุฉบับนี้ทำเป็นแบบที่ ๒ โดยพิมพ์พระอภิธรรมมัตตสังคหะบาลีกับคำแปลเป็นไทย แต่ละปริจเจทเป็นคู่กันแต่ละปริจเจทจนถึง ๘ ปริจเจท แบ่งเป็น ๒ ภาค ภาค ๑ เริ่มแต่ปริจเจท ๑ ถึงปริจเจท ๔ ภาค ๒ เริ่มแต่ปริจเจทที่ ๕ จนถึงปริจเจทที่ ๘ วิธีทำพระคัมภีร์ฉบับนี้ได้นำเอาพระคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะและพระคัมภีร์อภิธรรมมัตตวิภาวินีฉบับที่หม่อมเจ้าหญิงอัปสรสมาน ได้ทรงสร้างพิมพ์ไว้เพื่อถวายอุทิศพระกุศลแด่สมเด็จพระปิยมหาราชปิยมาวดีศรีพัชรินทรมาตา เป็นต้นแบบตรวจสอบกับพระคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะและพระอภิธรรมมัตตวิภาวินี ฉบับฉันทฐสังคิติ ตั้งข้อย่อหน้า พร้อมทั้งแปลคู่กันให้อ่านง่าย เพื่อประโยชน์ในการศึกษาของพระภิกษุสามเณร และผู้สนใจพระอภิธรรมสืบต่อไป

กุศลใด ๆ ที่เกิดขึ้นจากการทำพระคัมภีร์ ฉบับนี้ ขอถวายอุทิศแด่สมเด็จพระปิยมหาราชปิยมาวดีศรีพัชรินทรมาตา และหม่อมเจ้าหญิงอัปสรสมานผู้ทรงสถิตในสวรรคตได้ทรงทราบและทรงอนุโมทนา

ผู้มีส่วนช่วยเหลือในการสร้างพระคัมภีร์นี้ข้าพเจ้าขอออกนามด้วยความขอบคุณ คือ อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง บ.ศ.๕ ช่วยตรวจพิสูจน์ นายทองดี พันโน ประสานงาน นางชลอ วรรณจันทร์ เป็นบรรณาธิการ และนางพิกุล บำรุงผล

(๔๖)

พิมพ์ต้นแบบ จึงทำให้พระคัมภีร์นี้สำเร็จเรียบร้อยด้วยดี ข้าพเจ้านายสิริ เพ็ชรไชย ป.ร.๕ เป็นผู้แปลคัมภีร์นี้

อนึ่ง ในวโรกาสมหาอภิถัฏจิตกาลปีพุทธศักราช ๒๕๔๗ นี้ เป็นปีที่ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๗๒ พรรษา พสกนิกรชาวไทยทั่วหล้า ต่างปีติโสมนัสถวายพระพรชัยมงคล คณะกรรมการ มูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ ฯ ขอถวายเป็นพระราชกุศลที่ได้อาศัยพระคัมภีร์ที่พระราชบูรพ การินีในพระองค์ท่านได้สร้างมากกว่า ๘๐ ปีแล้ว ขออัญเชิญคุณพระศรีรัตนตรัยอัน เป็นนิรติศัပ္ปญเขต ขออัญเชิญเทเวศร์มหะศักดิ์ พระหลักเมือง พระเสื่อเมือง อัน เรืองฤทธิ์ พระสยามเทวาธิราช พระอารักขเทวดาผู้รักษาพระมหาเศวตฉัตร พระบรมเดชานุภาพแห่งบูรพมหากษัตริย์ พระบรมเดชานุภาพแห่งพระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัว และราชบารมีธรรมในสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ จง ประมวลอันเป็นคบะเคชะ คຸ້ມครองอภิบาลรักษาสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ของทรงพระเจริญยั่งยืนนาน เป็นมิ่งขวัญของพสกนิกรชาวไทยตลอดไป

สำหรับพระคัมภีร์นี้ ภาค ๑ นายชุมศักดิ์-นางประณัฐ เตชะเสน และ ครอบครัว มีจิตศรัทธาสร้างไว้ในพระพุทธรศาสนา เพื่อสร้างถวายเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์เป็นพระธรรมทานนี้ จง สัมฤทธิ์ผลตามความประสงค์ของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

๗๗ เจริญไชย

(นายสิริ เพ็ชรไชย)

หัวหน้าฝ่ายวิชาการมูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ

คณะผู้ดำเนินงานจัดสร้างพระคัมภีร์

ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ของ มูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ

นายมณีพันธุ์ จารุคุณ

อุปนายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา,
กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ
และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม
และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

นางอุษา จารุคุณ

นายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา,
ผู้บรรยายธรรมะของสมาคม ฯ กรรมการ
ผู้ช่วยผู้จัดการมูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ และรอง
ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม ฯ

เป็นหัวหน้าคณะผู้ดำเนินงาน

นายสิริ เพ็ชรไชย

กรรมการสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา,
กรรมการมูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ และหัวหน้าฝ่าย
วิชาการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษร
โบราณท้องถิ่น ฯ

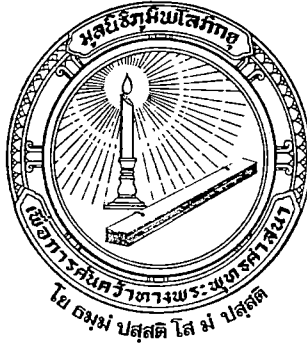
เป็นหัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะกรรมการผู้จัดทำ
พระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ และ อภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา
บาลีไทย

ภาค ๑

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

-
๑. นายสิริ เพ็ชรไชย ป.ธ.๕	ประธานกรรมการตรวจชำระและแปล
๒. นายสมาน วงศ์ไพพรกรณ์ ป.ธ.๕	กรรมการตรวจชำระ
๓. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ญ บ.ศ.๕	กรรมการตรวจชำระ
๔. นายสุรินทร์ มั่งมี ป.ธ.๔	กรรมการและเลขานุการ
๕. พระมหาสุทัศน์ อริยทสฺสี ป.ธ.๖	พิสูจน์อักษรต้นร่าง
๖. พระมหาอภัย อุปปติสุโส ป.ธ.๗	พิสูจน์อักษรต้นร่างและต้นแบบ
๗. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย ศศ.บ.(โบราณคดี)	พิสูจน์อักษรต้นร่างและต้นแบบ
๘. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ญ บ.ศ.๕	ควบคุมการแก้ไขต้นแบบ
๙. นางชลอ วรรณจันทร์	ตรวจความเรียบร้อยของต้นแบบ
และดำเนินการจัดพิมพ์
๑๐. นายเฉลิมชัย ทองมี	ผู้ช่วยผู้ดำเนินการจัดพิมพ์
-

พระคัมภีร์
อภิธรรมมัตถสังคหะ
และ อภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา
บาลี - ไทย
ภาค ๑

ABHIDHAMMATTHASANGAHA
and ABHIDHAMMATTHAVIBHĀVINĪTĪKĀ

Pāli - Thai

Part I

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๔๖

สารบัญ

เรื่อง

หน้า

อภิธานมัตถสังคหะ

กถาเริ่มพระคัมภีร์	๑
ปรมัตถธรรม ๔ ประการ	๒
๑. จิตปริเภท	๓
จิตโดยประเภทแห่งภูมิ	๓
อกุศลจิต	๓
อเหตุกจิต ๑๘ ดวง	๕
โสภณจิต ๕๕ ดวงหรือ ๕๑	๖
กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง	๖
รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง	๑๒
อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง	๑๔
โลกุตรจิต ๘ ดวง	๑๕
สังคหะแสดงจำนวนจิต	๑๖
จำนวนจิตอย่างพิสดาร	๑๘

อภิธานมัตถวิภาวินีฎีกา

กถาเริ่มพระคัมภีร์	๒๑
พรรณนากถาเริ่มพระคัมภีร์	๒๒
พรรณนาปรมัตถธรรม	๓๖
๑. พรรณนาจิตปริเภท	๔๓
พรรณนาจิตโดยประเภทแห่งภูมิ	๔๓
พรรณนาอกุศลจิต	๔๖
พรรณนาอเหตุกจิต	๖๒

(๕๒)

เรื่อง	หน้า
พรรณนาโสภณจิต	๗๕
พรรณนากามาวจรโสภณจิต	๗๖
พรรณนารูปาวจรจิต	๘๓
พรรณนาอรูปร่างจิต	๘๘
พรรณนาโลกุตรจิต	๑๐๔
พรรณนาการรวบรวมจำนวนจิต	๑๑๒
พรรณนาการนับจำนวนจิตโดยพิสดาร	๑๑๔

อภิธานัตถสังคหะ

๒. เจตสิกปริเฉท	๑๒๒
ลักษณะแห่งสัมปโยค	๑๒๒
อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง	๑๒๒
อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง	๑๒๔
โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง	๑๒๖
สัมปโยคน้อย	๑๒๙
สัมปโยคน้อยอัญญาสมานาเจตสิก	๑๓๐
สัมปโยคน้อยอกุศลเจตสิก	๑๓๔
สัมปโยคน้อยโสภณเจตสิก	๑๓๖
สังคหน้อย	๑๓๘
สังคหน้อยโลกุตรจิต	๑๓๙
สังคหน้อยมหัคคจิต	๑๔๒
สังคหน้อยกามาวจรโสภณจิต	๑๔๕
สังคหน้อยอกุศลจิต	๑๕๒
สังคหน้อยอเหตุกจิต	๑๕๙

เรื่อง

หน้า

อภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา

๒. พรรณนาเจตสิกปริเฉท

พรรณนาลักษณะแห่งสัมปโยค	๑๖๓
พรรณนาอัญญสมานาเจตสิก	๑๖๖
พรรณนาอกุศลเจตสิก	๑๗๓
พรรณนาโสภณเจตสิก	๑๘๑
พรรณนาสัมปโยคนัย	๑๙๐
พรรณนาสัมปโยคนัยอัญญสมานาเจตสิก	๑๙๒
พรรณนาสัมปโยคนัยอกุศลเจตสิก	๑๙๔
พรรณนาสัมปโยคนัยโสภณเจตสิก	๑๙๗
พรรณนาสังคหณัย	๒๐๕
พรรณนาสังคหณัยมหัคคจิต	๒๐๗
พรรณนาสังคหณัยกามาวจร โสภณจิต	๒๐๘
พรรณนาสังคหณัยอกุศลจิต	๒๑๒
พรรณนาสังคหณัยอเหตุกจิต	๒๑๔

อภิธรรมัตถสังคหะ

๓. ปกิณกปริเฉท

เวทนาสังคหะ	๒๑๖
เหตุสังคหะ	๒๑๙
กิจจสังคหะ	๒๒๑
ทวารสังคหะ	๒๒๙
อาลัมพนสังคหะ	๒๓๖
วัตถุสังคหะ	๒๔๕

(๕๕)

เรื่อง

หน้า

อภิธานัตถวิภาวินีฎีกา

๓. พรรณนาปถิกนุปริเฉท	๒๔๘
พรรณनावุทนาสังคหะ	๒๔๙
พรรณนาเหตุสังคหะ	๒๕๓
พรรณนากิจสังคหะ	๒๕๖
พรรณนาทวารสังคหะ	๒๖๓
พรรณนาอาลัมพนสังคหะ	๒๖๗
พรรณनावัตถุสังคหะ	๒๘๔

อภิธานัตถสังคหะ

๔. วิถีปริเฉท	๒๙๐
วิถี ๖ อย่าง	๒๙๒
ประเภทแห่งวิถี	๒๙๓
ปัญจทวารวิถี	๒๙๔
แสดงปรีตตชวณวารวิถีในมโนทวาร	๒๙๘
อัปปนาชวณวารวิถี	๒๙๙
ตทารัมมณนิยม	๓๐๒
ชวณนิยม	๓๐๕
ความต่างแห่งบุคคล	๓๐๖
การจำแนกภูมิ	๓๐๘

อภิธานัตถวิภาวินีฎีกา

๔. พรรณनावิถีปริเฉท	๓๑๑
พรรณनावิถี ๖ อย่าง	๓๑๒
พรรณนาประเภทแห่งวิถี	๓๑๓

เรื่อง

พรรณนาปัญจทวารวิถี	๓๑๔
พรรณนาปริตตชวณวารวิถีในมโนทวาร	๓๓๘
พรรณนาอัปปนาชวณวารวิถี	๓๓๙
พรรณนาตทารัมมณนิยม	๓๔๕
พรรณนาชวณนิยม	๓๕๘
พรรณนาความต่างแห่งบุคคล	๓๖๓
พรรณนาการจำแนกภูมิ	๓๖๑

คำย่อ	คำเต็ม	
อจ. ติก.	อังกุตุตตรนิกาย	ติกนิปาต
อจ. จตุกก.	อังกุตุตตรนิกาย	จตุกกนิปาต
อจ. ปณจก.	อังกุตุตตรนิกาย	ปณจกนิปาต
อจ. ฉกก.	อังกุตุตตรนิกาย	ฉกกนิปาต
อจ. สตุตค.	อังกุตุตตรนิกาย	สตุตคนิปาต
อจ. อฎฐก.	อังกุตุตตรนิกาย	อฎฐกนิปาต
อจ. นวก.	อังกุตุตตรนิกาย	นวกนิปาต
อจ. ทสก.	อังกุตุตตรนิกาย	ทสกนิปาต
อจ. เอกาทสก.	อังกุตุตตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ช. ชุ.	ชุตฺตนิกาย	ชุตฺตปาจ
ช. ฐ.	ชุตฺตนิกาย	ฐมมปทคาถา
ช. อุ.	ชุตฺตนิกาย	อุทาน
ช. อิติ.	ชุตฺตนิกาย	อิติวุตตค
ช. สุ.	ชุตฺตนิกาย	สุตฺตนิปาต
ช. วิ.	ชุตฺตนิกาย	วิมานวตถุ
ช. เปต.	ชุตฺตนิกาย	เปตวตถุ
ช. เถร.	ชุตฺตนิกาย	เถรคาถา
ช. เถรี.	ชุตฺตนิกาย	เถรีคาถา
ช. ชา.	ชุตฺตนิกาย	ชาตค
ช. มหา.	ชุตฺตนิกาย	มหานิทฺเทศ
ช. จุฬ.	ชุตฺตนิกาย	จุฬนิทฺเทศ
ช. ป.	ชุตฺตนิกาย	ปฎิสมภิทามคค
ช. อ.	ชุตฺตนิกาย	อปทาน
ช. พุทฺธ.	ชุตฺตนิกาย	พุทฺธวีส
ช. จริยา.	ชุตฺตนิกาย	จริยาปฎิก

(๕๘)

คำย่อ	คำเต็ม
อภิ. ส.	อภิธรรมปิฎก ธรรมสงคณี
อภิ. วิ.	อภิธรรมปิฎก วิกงค
อภิ. ธา.	อภิธรรมปิฎก ธาคูกถา
อภิ. ปุ.	อภิธรรมปิฎก ปุคคลปญจคติ
อภิ. ก.	อภิธรรมปิฎก กถาวคตุ
อภิ. ข.	อภิธรรมปิฎก ขมก
อภิ. ป.	อภิธรรมปิฎก ปฏจาน

วิธีใช้ เช่น วิ. มหาวิกงค. ๑/๔๑๓. หมายถึง คัมภีร์พระวินัยปิฎก ฉบับสยามรัฐ
เล่มที่ ๑ หน้า ๔๑๓.

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ	คำเต็ม
สี.	สีหพไปตถก (ฉบับสิงหพ)
ม.	มรรมไปตถก (ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฐสงคีติไปตถก (ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
รา.	รามณญไปตถก (ฉบับมอญ)
ไป.	ไปราณไปตถก (ฉบับไบลานเก่า)
อิ.	อิงคสิสไปตถก (ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ชื่อว่า ย.)
ก.	กตถจิไปตถก (คัมภีร์บางฉบับ)

(๖๐)

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET
as used in this pāli text
of
THE BHŪMIBALO BHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

a ำ ā ิ i ี ī , u , ū e โ อ

CONSONANTS - 33

ก ka	ข kha	ค ga	ฆ gha	ง ṅa
จ ca	ฉ cha	ช ja	ฉ จ ha	ญ ña
ฎ ṭa	ฏ ṭha	ฑ ḍa	ฒ ḍha	ณ ṇa
ด ta	ธ tha	ท da	ธ dha	น na
ป pa	ผ pha	พ ba	ภ bha	ม ma
ย ya	ร ra	ล la	ว va	
ส sa	ห ha	ฬ ḷa	° ṃ	

FIGURES

๑ 1 ๒ 2 ๓ 3 ๔ 4 ๕ 5 ๖ 6 ๗ 7 ๘ 8 ๙ 9 ๐ 0

COMBINATION

ก ka	กา kā	กิ ki	กี kī
ก ku	กู kū	เก ke	โก ko

พระคัมภีร์
อภิธัมมัตถสังคหะ
และ อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา
บาลี - ไทย
ภาค ๑

อภิธรรมัตถสังคหะ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น.

คณฺถารมุกฺกถา^๑

- สมฺมาสมฺพุทฺธมตฺถ
สสทฺธมฺมคณฺถมฺ
อภิวาทิย ภาสิสฺส
อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ.

กถาเริ่มพระคัมภีร์

- ข้าพเจ้า(พระอนุรุทธาจารย์) ขอ
ถวายอภิวาท พระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ผู้หาบุคคลเปรียบเทียบมิได้พร้อมทั้ง
พระสัทธรรมและพระสงฆ์ อันอุดม
แล้ว จักกล่าวปรกณ ชื่อว่า
อภิธรรมัตถสังคหะ.

^๑ ไป. ปกรณารมุกกถา.

คุณदारง ยงค์สงวนชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จุดปรมตฤทหมุม ปรมัตถธรรม ๔ ประการ

๒. ตตถ วุตตาทิธมุตถา ๒. อรรถในพระอภิธรรมทั้งหลาย ที่
 จตุธา ปรมตถโต พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ในคัมภีร์
 จิตต์ เจตสิก รูป พระอภิธรรมนั้น โดยสิ้นเชิง ว่า
 นิพพานมิตติ สัพพทา. โดยปรมัตถมี ๔ ประการ คือ
๑. จิต	๒. เจตสิก
๓. รูป	๔. นิพพาน.

๑. จิตตปริชญาท

ภูมิเภทจิตต

๓. ตตถ จิตฺตํ ตาว จตฺตพฺพิธํ
โหติ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ
โลกุตฺตรณฺเจติ.

๑. จิตปริเภท

จิตโดยประเภทแห่งภูมิ

๓. บรรดาอรรถในพระอภิธรรม
เหล่านั้น จะว่าถึงจิตก่อน จิตมี ๔ อย่าง
คือ

- ๑. กามาวจรจิต
- ๒. รูปาวจรจิต
- ๓. อรูปาวจรจิต และ
- ๔. โลกุตฺรจิต.

อกุสลจิตต

๔. ตตถ กตมํ กามาวจรํ ?
โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิจิตตสมฺปยุตฺตํ
อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, โสมนสฺส-
สหคตํ ทิฏฺฐิจิตตวิปฺยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ,
สสงฺขาริกเมกํ, อูปฺเภฯสหคตํ
ทิฏฺฐิจิตตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ,
สสงฺขาริกเมกํ อูปฺเภฯสหคตํ ทิฏฺฐิจิตต-
วิปฺยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริก-

อกุสลจิต (๑๒ ดวง)

๔. บรรดาจิตมี ๔ อย่างนั้น กาม-
าวจรจิต เป็นไฉน ?

- (๑) จิตสหคตด้วยโสมนัส สัมปยุต
ด้วยทฐิ เป็นอสังขาริก ดวง ๑
- (๒) จิตสหคตด้วยโสมนัส สัมปยุต
ด้วยทฐิ เป็นสังขาริก ดวง ๑
- (๓) จิตสหคตด้วยโสมนัส วิปยุต
จากทฐิ เป็นอสังขาริก ดวง ๑

คุณดำรง ยงค์สงวนชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เมกนุติ อิมานี อฏฺฐปิ โลกสหคตจิตตานี
นาม.

(๔) จิตสหคตด้วยโสมนัส วิပ္พยุต
จากทิจฺฐิ เป็นสสังขาริก ดวง ๑

(๕) จิตสหคตด้วยอุเบกขาสัมပ္พยุต
ด้วยทิจฺฐิ เป็นอสสังขาริก ดวง ๑

(๖) จิตสหคตด้วยอุเบกขาสัมပ္พยุต
ด้วยทิจฺฐิ เป็นสสังขาริก ดวง ๑

(๗) จิตสหคตด้วยอุเบกขา วิပ္พยุต
จากทิจฺฐิ เป็นอสสังขาริก ดวง ๑

(๘) จิตสหคตด้วยอุเบกขา วิပ္พยุต
จากทิจฺฐิ เป็นสสังขาริก ดวง ๑

จิตทั้ง ๘ ดวง ดังกล่าวนี ชื่อว่า
โลกสหคตจิต (จิตสหคตด้วยโลภะ).

๕. โทมนสฺสสหคตํ ปฏิฆสมฺပ္พยุตตํ
อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนุติ อิมานี
เทวปี ปฏิฆสมฺပ္พยุตตจิตตานี^๑ นาม.

๕. จิตสหคตด้วยโทมนัสสัมပ္พยุต
ด้วยปฏิฆะ เป็นอสสังขาริก ดวง ๑ จิต
สหคตด้วยโทมนัส สัมပ္พยุตด้วยปฏิฆะ
เป็นสสังขาริก ดวง ๑ จิตทั้ง ๒ ดวง
ดังกล่าวนี ชื่อว่า ปฏิฆสัมပ္พยุตจิต.

๖. อุเปกฺขาสหคตํ วิจิกิจฺจน-
สมฺပ္พยุตตเมกํ อุเปกฺขาสหคตํ อุทฺธจฺจ-
สมฺပ္พยุตตเมกนุติ อิมานี เทวปี
โมมฺหจิตตานี นาม.

๖. (๑) จิตสหคตด้วยอุเบกขา
สัมပ္พยุตด้วยวิจิกิจฺจน ดวง ๑

(๒) จิตสหคตด้วยอุเบกขา
สัมပ္พยุตด้วยอุทฺธจฺจ ดวง ๑

^๑ โป. ปฏิฆจิตตานี.

จิตทั้ง ๒ ดวง ดังกล่าวนี้นี้ ชื่อว่า
โมหุหจิต.

๗. อิจฺเจวํ สพฺพทาปิ ๑ ทฺวาทส
อกุสลจิตฺตานิ^๑ สมตฺตานิ.

๗. ด้วยประการฉะนี้ อกุสลจิต
๑๒ ดวง จบบริบูรณ์แม้โดยประการ
ทั้งปวง.

๘. อฏฺฐชา โลกมฺูลานิ
โทสมฺูลานิ จ ทฺุริชา
โมหมฺูลานิ จ เทวติ
ทฺุวาทสากุสลลา สียํ.

๘. จิตส่วนโลกมุล ๘ ดวง จิตส่วน
โทสมุล ๒ ดวง และจิตส่วนโมหมุล
๒ ดวง จึงรวมเป็นอกุศล ๑๒ ดวง.

อเหตุกจิตต

อเหตุกจิต ๑๘ ดวง

๙. อุเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญญานํ,
ตถา โสตฺวิญญานํ, ฆานวิญญานํ,
ชิวฺหาวิญญานํ, ทฺุภฺขสหคตํ กาย-
วิญญานํ, อุเปกฺขาสหคตํ สมฺปฺปฏิจฺจน-
จิตฺตํ, อุเปกฺขาสหคตํ สนฺตฺีรณจิตฺตณฺเจติ
อิมานิ สตฺตปิ อกุสลวิปากจิตฺตานิ

๙. (๑) จักขุวิญญานจิต สหรคต
ด้วยอุเบกขา
(๒) โสตวิญญานจิต สหรคต
ด้วยอุเบกขา
(๓) ฆานวิญญานจิต สหรคต
ด้วยอุเบกขา

^{๑-๑} น. ทวาทสากุสลจิตตานิ.

^๒ น. สมฺปฺปฏิจฺจนจิตฺต.

^๓ โป. สนตฺีรณเจติ.

คุณดำรง ยงค์สงวนชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นาม.

(๔) ชิวหาวิญญาณจิตสหระคต
ด้วยอุเบกขา

(๕) กายวิญญาณจิต สหระคต
ด้วยทุกข์

(๖) สัมปฏิจฉินันจิต สหระคต
ด้วยอุเบกขา และ

(๗) สันตীরณจิต สหระคตด้วย
อุเบกขา

จิตทั้ง ๗ ดวง ดังกล่าวนี ชื่อว่า
อกุศลวิปากจิต.

๑๐. อุเปกขาสหคต กุสลวิปาก
จกขุวิญญาณ, ตถา โสตวิญญาณ,
ฆานวิญญาณ, ชิวหาวิญญาณ, สุขสหคต
กายวิญญาณ, อุเปกขาสหคต
สัมปฏิจฉินันจิตต, โสมนสฺสสหคต
สนตীরณจิตต, อุเปกขาสหคต
สนตীরณจิตตตญเจติ อิมานิ อฏฺฐปิ
กุสลวิปากาเหตุกจิตตทานิ นาม.

๑๐.(๑) กุศลวิปากจกขุวิญญาณจิต
สหระคตด้วยอุเบกขา

(๒) กุศลวิปากโสตวิญญาณจิต
สหระคตด้วยอุเบกขา

(๓) กุศลวิปากฆานวิญญาณจิต
สหระคตด้วยอุเบกขา

(๔) กุศลวิปากชิวหาวิญญาณ-
จิตสหระคตด้วยอุเบกขา

(๕) กายวิญญาณจิต สหระคต
ด้วยสุข

๑ ไป. สเหตุก อิติ น ทิสฺสติ.

๑๓. สตุตตาทุสสปากานี
 ปุณฺณปากานี อฏฺฐธา
 กุริยาจิตฺตานี^๑ ตีณฺตี
 อฏฺฐารส อเหตุกา.

๑๓. อกุศลวิบากจิต ๗ ดวง กุศลวิบาก-
 จิต ๘ ดวง กิริยาจิต ๓ ดวง จึง
 รวมเป็นอเหตุกจิต ๑๘ ดวง

โสภณจิตต

๑๔. ปาปาเหตุกมุตฺตานี
 โสภณานีติ วุจฺจเร
 เอกุณฺสฎฺฐี^๒ จิตฺตานี
 อเถกนวุตฺตีปี วา.

โสภณจิต ๕๕ ดวง หรือ ๕๑

๑๔. จิตทั้งหลาย ที่พ้นจากบาปจิต
 (อกุศลจิต) และอเหตุกจิต มี
 จำนวน ๕๕ ดวง หรือมีจำนวน
 ๕๑ ดวงบ้าง บัณฑิตย่อมเรียกว่า
 โสภณจิต.

กามาวจรโสภณจิตต

๑๕. โสมนสุสสหคตํ ฌาน-
 สมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ,

กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง

๑๕. (๑) จิตสหรคตด้วยโสมนัส
 สมฺปยุตต์ด้วยฌาน เป็นอสังขาริก ดวง ๑

^๑ น. ...กุริยจิตตานี.

^๒ น. เอกุณฺสฎฺฐี.

อุปกุชาสหคตํ ฌานวิปยุตฺตํ
อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนฺติ อิมานิ
อฏฺฐปี สเหตุกกามาวจรวิปากจิตฺตานิ
นาม.

(๔) จิต สหฺรคตด้วยโสมนัส
วิปยุตจากฌาน เป็นสสังขาริก ดวง ๑

(๕) จิต สหฺรคตด้วยอุเบกขา
สัมปยุตด้วยฌาน เป็นอสังขาริก ดวง ๑

(๖) จิต สหฺรคตด้วยอุเบกขา
สัมปยุตด้วยฌาน เป็นสสังขาริก ดวง ๑

(๗) จิต สหฺรคตด้วยอุเบกขา
วิปยุตจากฌาน เป็นอสังขาริก ดวง ๑

(๘) จิต สหฺรคตด้วยอุเบกขา
วิปยุตจากฌาน เป็นสสังขาริก ดวง ๑

จิตทั้ง ๘ ดวงดังกล่าวนี้ ชื่อว่า
สเหตุกกามาวจรวิปากจิต.

๑๗. โสมนสุสสหคตํ ฌาน-
สมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริก
เมกํ, โสมนสุสสหคตํ ฌานวิปยุตฺตํ
อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ,
อุปกุชาสหคตํ ฌานสมฺปยุตฺตํ
อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ,
อุปกุชาสหคตํ ฌานวิปยุตฺตํ
อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนฺติ อิมานิ
อฏฺฐปี สเหตุกกามาวจรกฺริยาจิตฺตานิ
นาม

๑๗.(๑) จิต สหฺรคตด้วยโสมนัส
สัมปยุตด้วยฌาน เป็นอสังขาริก ดวง ๑

(๒) จิต สหฺรคตด้วยโสมนัส
สัมปยุตด้วยฌาน เป็นสสังขาริก ดวง ๑

(๓) จิต สหฺรคตด้วยโสมนัส
วิปยุตจากฌาน เป็นอสังขาริก ดวง ๑

(๔) จิต สหฺรคตด้วยโสมนัส
วิปยุตจากฌาน เป็นสสังขาริก ดวง ๑

(๕) จิต สหฺรคตด้วยอุเบกขา
สัมปยุตด้วยฌาน เป็นอสังขาริก ดวง ๑

คุณดำรง ยงค์สงวนชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

รูปาวจรจิตต

๒๑. วิตกุกวิจารปีติสุขเขกคตาสหิตํ
 ปรมชฎานนกุลสลจิตตํ, วิจารณ์ปีติสุขเข-
 กคตาสหิตํ ทุตียชฎานนกุลสลจิตตํ,
 ปีติสุขเขกคตาสหิตํ ตตียชฎานนกุลสลจิตตํ,
 สุขเขกคตาสหิตํ จตตตชฎานนกุลสลจิตตํ,
 อุกเปกขเขกคตาสหิตํ ปญจมชฎาน-
 นกุลสลจิตตตญเจติ อิมานี ปญจปี
 รูปาวจรนกุลสลจิตตทานี นาม.

๒๒. วิตกุกวิจารปีติสุขเขกคตาสหิตํ
 ปรมชฎานนวิปากจิตตํ, วิจารณ์ปีติสุขเข-
 กคตาสหิตํ ทุตียชฎานนวิปากจิตตํ,
 ปีติสุขเขกคตาสหิตํ ตตียชฎานนวิปาก-
 จิตตํ, สุขเขกคตาสหิตํ จตตตชฎานน-
 วิปากจิตตํ, อุกเปกขเขกคตาสหิตํ
 ปญจมชฎานนวิปากจิตตตญเจติ อิมานี
 ปญจปี รูปาวจรวิปากจิตตทานี นาม.

รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง

๒๑.(๑) ปรมชฎานนกุลสลจิต เป็นไป
 กับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
 (๒) ทุตียชฎานนกุลสลจิต เป็นไป
 กับวิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
 (๓) ตตียชฎานนกุลสลจิต เป็นไป
 กับปีติ สุข เอกัคคตา
 (๔) จตตตชฎานนกุลสลจิต เป็นไป
 กับสุข เอกัคคตา และ
 (๕) ปญจมชฎานนกุลสลจิต เป็นไป
 กับอุเบกขา เอกัคคตา
 จิตทั้ง ๕ ดวง ดังกล่าวนี้ ชื่อว่า
 รูปาวจรนกุลสลจิต.

๒๒.(๑) ปรมชฎานนวิปากจิต เป็นไป
 กับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
 (๒) ทุตียชฎานนวิปากจิต เป็นไป
 กับวิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
 (๓) ตตียชฎานนวิปากจิต เป็นไป
 กับปีติ สุข เอกัคคตา
 (๔) จตตตชฎานนวิปากจิต เป็นไป
 กับสุข เอกัคคตา และ
 (๕) ปญจมชฎานนวิปากจิต เป็น
 ไปกับอุเบกขา เอกัคคตา

คุณดำรง ยงค์สงวนชัย

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อรุปาวจรจิตต์

๒๖. อากาसानัญจายตนกุศลจิตต์, วิญญาณัญจายตนกุศลจิตต์, อากิญจัญ-
ฌายตนกุศลจิตต์, เนวสณฺณานาสณฺญา-
ยตนกุศลจิตฺตญฺเจติ อิมานิ จตฺตาริปี
อรุปาวจรกุศลจิตฺตานิ นาม.

๒๗. อากาसानัญจายตนวิปากจิตต์, วิญญาณัญจายตนวิปากจิตต์, อากิญจัญ-
ฌายตนวิปากจิตต์, เนวสณฺญา-
นาสณฺญาตฺตนิวิปากจิตฺตญฺเจติ อิมานิ
จตฺตาริปี อรุปาวจรวิปากจิตฺตานิ นาม.

๒๘. อากาसानัญจายตนกิริยาจิตต์, วิญญาณัญจายตนกิริยาจิตต์, อากิญจัญ-
ฌายตนกิริยาจิตต์, เนวสณฺณานาสณฺญา-
ยตนกิริยาจิตฺตญฺเจติ อิมานิ จตฺตาริปี
อรุปาวจรกิริยาจิตฺตานิ นาม.

อรุปาวจรจิต ๑๒ ดวง

๒๖.(๑) อากาसानัญจายตนกุศลจิต
(๒) วิญญาณัญจายตนกุศลจิต
(๓) อากิญจัญญายตนกุศลจิต
และ
(๔) เนวสณฺณานาสณฺญาตฺตนิ-
กุศลจิต
จิตทั้ง ๔ ดวง ดังกล่าวนั้น ชื่อว่า
อรุปาวจรกุศลจิต

๒๗.(๑) อากาसानัญจายตนวิปาก-
จิต
(๒) วิญญาณัญจายตนวิปากจิต
(๓) อากิญจัญญายตนวิปากจิต
และ
(๔) เนวสณฺณานาสณฺญาตฺตนิ-
วิปากจิต
จิตทั้ง ๔ ดวง ดังกล่าวนั้น ชื่อว่า
อรุปาวจรวิปากจิต.

๒๘.(๑) อากาसानัญจายตนกิริยา-
จิต
(๒) วิญญาณัญจายตนกิริยาจิต
(๓) อากิญจัญญายตนกิริยาจิต
และ

คุณดำรง ยงค์สงวนชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จิตทั้ง ๔ ดวง ดังกล่าวนี ชื่อว่า
โลกุตรจิต.

๓๒. โสตาปัตติผลจิตต์, สกทาคา-
มิผลจิตต์, อนาคามีผลจิตต์, อรหัตตผล-
จิตตณฺเจติ อิมานิ จตตาริปี
โลกุตรวิปากจิตตานิ นาม.

๓๒.(๑) โสตาปัตติผลจิต
(๒) สกทาคามีผลจิต
(๓) อนาคามีผลจิต
(๔) อรหัตตผลจิต

จิตทั้ง ๔ ดวง ดังกล่าวนี ชื่อว่า
โลกุตรวิปากจิต.

๓๓. อิจฺเจว สพฺพธาปี อภฺจ
โลกุตรกุสลวิปากจิตตานิ สมตตานิ.

๓๓. ด้วยประการฉะนี้ กุสลจิต
และวิปากจิตฝ่ายโลกุตรจิต ๘ ดวง จบ
บริบูรณ์ แม้โดยประการทั้งปวง.

๓๔. จตฺมคฺคปฺปเกเทน

จตุธา กุสลนฺตธา
ปากนฺตสฺส ผลตฺตาทิ
อภฺจธานนฺตตรํ มตฺ.

๓๔. อนุตรจิต ท่านกล่าวไว้ ๘ ดวง คือ
กุสล ๔ ดวง โดยประเภทแห่งมรรค
๔ วิปากก็ ๔ ดวงเหมือนกัน เพราะ
เป็นผลแห่งกุสlnั้น.

^๑ ฉ. กุสธ.

^๒ ฉ. ปาก.

จิตตคณนสงคห

สังกะแสดงจำนวนจิต

๓๕. ทวารทสาทุกุสลาเนา^๑
 กุสลาเนกวิสติ
 ฉตตีเสว วิปากาณิ
 กุริยาจิตตานิ วิสติ.

๓๕. อกุศลจิต ๑๒ ดวง กุศลจิต ๒๑ ดวง
 วิปากจิต ๓๖ ดวง กิริยาจิต ๒๐
 ดวง.

๓๖. จตูปัญญาสธา กาม
 รูป ปณ^๒ณรสีริเย
 จิตตานิ ทวารทสารูป^๓
 อฏฐชานุตตเร ตถา.

๓๖. บัณฑิตพึงกล่าวจิตในกามภพ ๕๔
 ดวง จิตในรูปภพ ๑๕ ดวง จิตใน
 อรูปภพ ๑๒ ดวง และจิตในอนุตตระ
 ๘ ดวง.

๓๗. อิตถเมกุนนวุติป^๔-
 ปเภท ปน มานส์
 เอกวิสสตํ วาด
 วิฆนุติ วิกฤษณา.

๓๗. ก็ผู้ประจักษ์พิเศษทั้งหลาย ย่อม
 จำแนกมานส์ให้มีประเภทเป็น ๘๘
 ดวง ด้วยประการฉะนี้ หรือให้มี
 จำนวน ๑๒๑ ดวง.

^๑ น. ...เนา.
^๒ น. ปนุณรสีริเย.
^๓ น. ทวารทสารูป.
^๔ น. ...นวุติ...

วิตุถารคณ

จำนวนจิตอย่างพิสดาร

๓๘. กถเมกุนนวุติวิธ^๑ จิตุ^๑
 เอกวิสตี โหติ? วิตทุกวิจารปีติ-
 สุขเขกคตาสหิต^๑ ปรมชฌมานโสตาปัตติ-
 มคคจิตตุ^๑, วิจารปีติสุขเขกคตาสหิต^๑
 ทุติยชฌมานโสตาปัตติมคคจิตตุ^๑, ปีติ-
 สุขเขกคตาสหิต^๑ ตติยชฌมานโสตาปัตติ-
 มคคจิตตุ^๑, สุขเขกคตาสหิต^๑
 จตุตถชฌมานโสตาปัตติมคคจิตตุ^๑, อุเปกข-
 กคตาสหิต^๑ ปญจชฌมานโสตาปัตติ-
 มคคจิตตุเจติ อิมานิ ปญจปี
 โสตาปัตติมคคจิตตุ^๑ นาม.

๓๘. จิต ๘๘ ดวง เป็นจิต ๑๒๑ ดวง
 อย่างไร ?

(๑) ปฐมชฌมานโสตาปัตติมรรค-
 จิต เป็นไปกับวิตก วิจาร ปีติ สุข
 เอกัคคตา

(๒) ทุติยชฌมานโสตาปัตติมรรค
 จิต เป็นไปกับวิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

(๓) ตติยชฌมานโสตาปัตติมรรค-
 จิต เป็นไปกับปีติ สุข เอกัคคตา

(๔) จตุตถชฌมานโสตาปัตติมรรค-
 จิต เป็นไปกับสุข เอกัคคตา และ

(๕) ปญจชฌมานโสตาปัตติมรรค-
 จิต เป็นไปกับอุเบกขา เอกัคคตา

จิตทั้ง ๕ ดวง ดังกล่าวนี้ ชื่อว่า
 โสตาปัตติมรรคจิต.

๓๙. ตถา สกทาคามีอนาคามี-
 อรหตฺตมคคจิตตุ^๑ นาม^๑ เจติ สมวิสติ
 มคคจิตตุ^๑ นาม.^๒

๓๙. สกทาคามีมรรคจิต อนาคา-
 มีมรรคจิต และอรหัตมรรคจิต ก็อย่างละ
 ๕ ดวงเหมือนกัน รวมเป็นมรรคจิต ๒๐
 ดวงถ้วน.

^๑ ฉ. สกทาคามีมคคอนาคามีมคคอรหตฺตมคค-
 จิตตญเจติ.

^๒ ฉ. นามาคิสทโท น ทิสฺสตี.

คุณดำรง ยงศ์สงวนชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

<p>๔๐. ตถา ผลจิตตานิ เจติ
สมจตุตาฬิส โลกุตฺตรจิตตานิ ภาวนติ^๑</p>	<p>๔๐. และผลจิตก็ ๒๐ ดวงถ้วน
เช่นเดียวกัน จึงรวมเป็นโลกุตฺตรจิต ๔๐
ดวงถ้วน.</p>
<p>๔๑. ฌานงฺคโยคเกแทน
กเตวเกกนตุ ปญจธา
วูจจทานุตฺตรํ จิตฺตํ
จตุตาฬิสวิธนฺติ จ.</p>	<p>๔๑. ก็โลกุตฺตรจิต ท่านแบ่งดวงหนึ่ง ๆ
เป็น ๕ ดวง โดยความต่างแห่งการ
ประกอบตัวของฌาน จึงกล่าวว่ามี ๔๐ ดวง.</p>
<p>๔๒. ยถา จ รูปาวจรํ
คยหทานุตฺตรํ ตถา
ปรมาทิสฺสฌานเกเท
อารูปปญจาปี ปญจเม.
เอกาทสวิธํ ตสฺมา
ปรมาทิกมีริตํ
ฌานเมกกมนฺเต ตู
เตวีสตีวิธํ ภาเว.</p>	<p>๔๒. รูปาวจรจิต ท่านจัดเข้าในประเภท
แห่งฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น ฉันทิ
โลกุตฺตรจิต ท่านก็จัดเหมือนอย่างนั้น
แม้รูปาวจรจิต ท่านก็จัดเข้าใน
ปัญจมฌาน. เพราะเหตุนั้น ฌาน
จิตดวงหนึ่ง ๆ ที่ท่านเรียกว่าปฐม-
ฌานเป็นต้น จึงมี ๑๑ ดวง ส่วน
ฌานจิตดวงที่สุด (ปัญจมฌาน) มี
๒๓ ดวง.</p>

^๑ ส. น. ภาวนตฺติ.

๔๓. สดุดตีสิริ์ ปุณฺณํ
 ทวีปณฺณาสิริทนต์กา
 ปากมิจุจาหุ จิตฺตานิ
 เอกวีสสทมฺพุธาติ.

อิติ อภิธมฺมตฺตสฺกฺคเห
 จิตฺตสฺกฺคหวิภาโก นาม ปจฺโม
 ปริจฺเฉทโ.

๔๓. กุศลจิต ๓๗ ดวง วิปากจิต ๕๒ ดวง
 ท่านผู้รู้ทั้งหลาย กล่าวจิตไว้ ๑๒๑
 ดวงแล.

ปริเฉทที่ ๑ ชื่อว่า จิตตสังคหวิภาค
 ในปกรณ์อภิธรรมมัตตสังคหะ
 จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

<p>อภิธรรมมิกกิกุญจน์
 ปรมปฏิบัติวิวิทูตมณ.</p> <p>(ข) โปราณะหิ อเนกาปี
 กตา ยา ปน วณฺณนา
 น ตาหิ สกุกา สพุพตถ
 อตุโถ วิญญาตเว อิศ.</p> <p>(ง) ตสฺมา ลีนปฺปทาเนตถ
 สาธิปฺปายมहाปยํ
 วิภาเวฺนโต สมาสเน
 รยิสฺสามิ วณฺณนฺนฺติ.</p> | <p>เพิ่มพูนปีติยิ่ง แก่ภิกษุผู้เชี่ยวชาญ
 ในพระอภิธรรมทั้งหลาย.</p> <p>(ข) ก็วรรณนาเหล่าใด แม้เป็นอันมาก
 ที่พระโบราณาจารย์ทั้งหลายเรียบ-
 เรียงไว้ บัณฑิตก็ยังไม่อาจเข้าใจ
 ความในบททั้งปวง ในปกรณ์นี้ได้
 ด้วยวรรณนาเหล่านั้น.</p> <p>(ง) เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจักจรรณา
 โดยย่อซึ่งวรรณนา ยังบทอันลึกลับ
 ในปกรณ์นี้ให้แจ่มแจ้ง มิให้
 บกพร่องพร้อมทั้งอธิบาย ดังนี้</p> |
|--|---|

คณฺถารมฺภกถาวณฺณนา

๑. ปรมวิจิตฺตนยสมนฺนาคตํ
 สกสมยสมยนฺตรคทณฺวิคฺคาทณฺสมตฺถํ
 สุวิมลวิปฺลปญฺญาเวยฺยตฺติยชนฺนํ ปกรณ-
 มิทมารภนฺโตยมาจริโย ปจฺมํ ตาว
 รตนตฺตยปณามากิเชยฺยกรณปฺปการ-
 ปกรณาริธานปฺปโยชนานิ ทสฺเสตฺถุ
 “สมฺมาสมฺพุทฺธนุ”ติ อาทิมาน.

พรรณนาถาเริ่มพระคัมภีร์

๑. ท่านอาจารย์นี้ (พระอนุรุทธา-
 จารย์) เมื่อเริ่มปกรณ์นี้ ซึ่งประกอบด้วย
 นัยอันวิจิตรยิ่ง สามารถแหวกซึ้งคือลัทธิ
 ตนและลัทธิอื่น อันให้เกิดความสละสลวย
 แห่งปัญญาอันปราศจากมลทินด้วยดี ทั้ง
 ไพบุลย์เบื้องต้น ประสงค์จะแสดงการ
 ประณามพระรัตนตรัย ความย่อ วิธี

คุณดำรง ยงค์สงวนชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อันสนับสนุนแก่กรรมอันเป็นนิมิตแห่งสมบัติตามที่ได้ แล้วให้สำเร็จความไม่ เป็นไปแห่งอันตรายมีโรคเป็นต้น ซึ่งมีกรรมเหล่านั้นเป็นเหตุ อันจะกางกันเสีย ซึ่งความสำเร็จประโยชน์ตามที่ประสงค์.

ตสฺมา ปกรณารมฺเภา รตนตฺตยปณาม-
กรณํ ยถารทฺตปกรณสฺส อนนฺตรายเณ
ปรีสมฺมาปนตฺตญฺเจว โสตฺตุนญฺจ
วณฺทนาปฺพุพฺพคฺมาย ปฏิปฺตฺติยา
อนนฺตรายเณ อุกฺคฺคหณฺชาธนาทึ-
ลลํชฺชิตฺตญฺจ.

เพราะฉะนั้น การกระทำประณามพระ-
รัตนตรัยในวาระเริ่มปกรณ ก็เพื่อให้
ปกรณตามที่ได้เริ่มแล้ว เสร็จสิ้นไปโดย
ปราศจากอันตราย และเพื่อสำเร็จกิจมี
การเรียนและการจำเป็นต้น แก่
นักศึกษาทั้งหลายโดยปราศจากอันตราย
เพราะความปฏิบัติ มีการไหว้เป็น
ประธาน.

อภิเชยฺยกถนฺมฺปน วิทิตาภิชฺชยฺสฺเสว
คณฺถสฺส วิญญฺหิ อุกฺคฺคหณาทิวเสณ
ปฏิปฺชฺชิตฺตพฺพภาวโต.

การกล่าวความย่อ ก็โดยความที่คัมภีร์มี
ความย่อปรากฏแล้วนั้นแหละ อันวิญญู
ทั้งหลาย จะพึงปฏิบัติด้วยสามารถแห่ง
กิจ มีการเรียนเป็นต้น.

กรณปฺปการปฺปโยชนฺสนฺทสฺสนานิ จ
โสตฺตฺชนานํ สมฺมฺสฺสาหชนนตฺถํ.
อภิชานกถนฺมฺปน โวหารสฺสชฺตถนฺตฺติ.
อยเมตฺถ สมฺมฺทายตฺถโต. อยมฺปน
อวยวตฺถโต. สสทฺตมฺมคณฺตฺตมํ อตฺถลํ

การแสดงวิธีการแต่งและประโยชน์ ก็
เพื่อให้ให้นักศึกษาทั้งหลาย เกิดความ
ขะมักเขม้น. การกล่าวชื่อ ก็เพื่อสะดวก
แก่การเรียก. นี้ ความรวมในคาถา
เริ่มปกรณนี้. ส่วนความเรียง ดังต่อไปนี้.

คุณดำรง ยงค์สงวนชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๒๕๖๓-๐๖-๒๕-๒๕๖๓

สมมาสมุพฺพุทฺธิ อภิวัตฺติ อภิธมฺมตฺถ-
สฺสคฺหํ ภาสิสฺสฺสนฺตฺติ สฺมพฺนฺโร.

ตตฺถ สฺมมา สามญฺจ สพฺพธมฺเม
อภิสมุพฺพุทฺธิ สฺมมาสมุพฺพุทฺธิ ภควา.
โส หิ สงฺขตาสงฺขตภทฺทํ สกฺลมุปี
ธมฺมชาตํ ยาถาวสฺสรสฺสกุชฺฌนปฺปฏิเวธ-
วสฺสน สฺมมา สยํ วิจิตฺตปจิตปารมิตา-
สมฺภูเตน สยมฺภุฏาถเนน สามํ พุชฺฌนํ
อญฺญาสิ. ยถาห “สยํ อภิณฺณาย
กมฺพทฺธิเสยฺยน”^๑.

สัมพันธ์ความว่า ข้าพเจ้า (พระอนุรุท-
ธำจารย์) ขอถวายอภิวัตตพระสัมมา-
สัมพุทธะผู้หาบุคคลเปรียบเทียบมิได้
พร้อมทั้งพระสัทธรรมและคณะ(สงฆ์)อัน
อุดมแล้วจักกล่าวปกรณ ชื่อว่า อภิ-
ธรรมมัตตสังคหะ.

ในคานานั้น บัณฑิตพึงทราบ
วินิจฉัย ดังต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ เพราะ
อรรถว่า ตรัสรู้ด้วยพระปัญญาอันยิ่ง ซึ่ง
สรรพธรรมทั้งหลาย โดยชอบและด้วย
พระองค์เอง. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า
นั้น ตรัสรู้แล้ว คือ ทรงรู้ทั่วถึง ซึ่ง
ธรรมชาติแม้ทั้งสิ้น อันต่างด้วยสังขต-
ธรรมและอสังขตธรรม ด้วยสามารถทรง
แทงตลอดซึ่งลักษณะพร้อมทั้งรสตาม
ความเป็นจริง ชื่อว่า โดยชอบ ด้วย
พระสยัมภูญาณ อันเกิดดีแล้วจากความ
ที่พระองค์มีพระบารมี อันได้ทรงอบรม
สั่งสมมา ชื่อว่า ด้วยพระองค์เอง. ข้อนี้
สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า “เรา

^๑ วิ. มหา. ๔/๑๔.

พระภาค ฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวให้พิเศษด้วยบทว่า “อตฺตละ” (ผู้หาบุคคลเปรียบเทียบมิได้) นี้.

ตุลฺยา สมฺมิตฺโต ตฺลฺโย, โสเยว ตฺลฺลิตฺติ^๑
วฺตุตฺโต ยการโลปวเสน.

บุคคลใด อันบุคคลอื่นเปรียบเทียบได้ด้วย ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา บุคคลนั้น ชื่อว่า ตฺลฺย, ตฺลฺยนั้นแล ท่านกล่าวว่า ตฺลฺ ด้วยอำนาจลบ ย อักษร.

อถวา สมฺมิตฺตเต อการปจฺจยวเสน
ตุลฺยา สมฺมิตฺโต ตฺลฺ, น ตฺลฺ
อตฺตฺลฺ, สีลาทีหิ กุณฺเหิ เกนจิ
อสทิสฺส. นตฺถิ เอตฺสฺส วา ตฺลฺ,
สทิสฺสตี อตฺตฺลฺ, สเทวเก โลเก
อคฺคปฺคฺคฺลภาวโต.

อีกนัยหนึ่ง บุคคลใด อันบุคคลอื่นเปรียบเทียบได้ ด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา บุคคลนั้น ชื่อว่า ตฺลฺ ด้วยอำนาจปัจจัย คือ อ อักษร ลงในอรรถว่าเปรียบเทียบ, พระผู้มีพระภาคเจ้า มิใช่บุคคลผู้ที่คนอื่นเปรียบเทียบได้ จึงทรงพระนามว่า อตฺตฺละ คือ มิใช่เป็นผู้เหมือนใคร ๆ ด้วยคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้ที่คนอื่นเปรียบเทียบได้ คือบุคคลผู้เหมือนกัน มิได้มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้านี้ เหตุฉนั้น จึงทรงพระนามว่า อตฺตฺละ เพราะทรงเป็นอัครบุคคลในโลกพร้อมทั้งเทวโลก.

^๑ ส. อิติ วตุตฺตติ น ทิสฺสตี.

ยถา “ชาวตา ภิกขเว สตุตฺตา อปทา
วา ทวิปทา วา จตุปฺปทา วา
ตถาคโต เตสํ อคฺคฺมกฺขายตี”ติอาที^๑

ข้อนี้ สมด้วยพระพุทธานุญาตที่ตรัสไว้ว่า
“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายมี
ประมาณเท่าใด ไม่มีเท่าก็ตาม มี
สองเท่าก็ตาม มีสี่เท่าก็ตาม ตถาคดย่อม
กล่าวไว้ว่า เลิศกว่าสัตว์เหล่านั้น” ดังนี้
เป็นต้น.

เอตฺตาวตา จ เหตุผลสตุตฺตูปการ-
สมุปทาวเสน ตีหากาเรหิ ภควโต
โถมณา กตา โหติ.

ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ย่อม
เป็นอันท่านอาจารย์กระทำการสตุตตีพระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า โดยอาการ ๓ อย่าง คือ
เหตุสัมปทา ผลสัมปทา และสตุตฺตูปการ-
สัมปทา.

ตตฺต เหตุสมุปทา นาม มหากรุณา-
สมาโยโค โโพธิสมภารสมภวณฺณจ.

ในบรรดาสัมปทา ๓ นั้น ที่ชื่อว่า เหตุ-
สัมปทา ได้แก่ ความประกอบด้วย
พระมหากรุณา และความอบรมพระ-
โพธิสมภาร.

^๑ ปฐมปริจเจตคฺคฺตโยชนาญํ ชาวตา...อาทีติ ปทํ
ลึงกคฺคฺโตติ วุตฺตํ. สตุตฺตมปริจเจตคฺคฺตโยชนาขมฺปน...
กมฺมมนฺติ วุตฺตํ. อญ. จตุกก. ๒๑/๔๔. อญ. ปญจก.
๒๒/๓๗, ข. อิติ. ๒๕/๒๕๘. สกฺกฏภษาสนา โถมณ
อาทีติ ปทํ ทุตฺติยา วิภคฺคฺติกมฺปิ ภเวยฺย. ตสฺมา
ทุตฺติยนโย ยุตฺตคฺคฺโรว.

คุณดำรง ยงค์สงวนชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ผลสัมปทา ปน ฌาณปหานานุกา-
รูปกายสัมปทาวเสน จตุพพิธา.

ตตถ สัพพญตญตญฌาณปทฐจัน
มคฺคฌาณํ, ตมฺมุลกานิ จ ทสพลาภิ-
ฌาณานานิ ฌาณสัมปทา นาม.

สวาสนสกลสงฺกิลีสานมจฺจนฺตมฺนุปฺปาท-
ธมฺมตาปาทนํ ปหานสัมปทา นาม^๑.
ยถิจฺฉิตฺติปฺปาทเน อาธิปจฺจํ อานุกา-
วสัมปทา นาม^๑.

สกลโลกนยนาภิเสกภูตฺตา ปน ลกฺขณานุ-
พฺยตฺชนปฏิมณฺฑิตฺตา อตฺตภาวสัมปตฺติ
รูปกายสัมปทา นาม.

สตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ทฺวิโร. ปน อาสยปฺปโยคฺวเสน

ส่วนผลสัมปทา มี ๔ อย่าง คือ ฌาณ-
สัมปทา ปหานสัมปทา อานุกา-
วสัมปทา และรูปกายสัมปทา.

บรรดาผลสัมปทา ๔ อย่างนั้น มรรค-
ฌาณซึ่งเป็นปทัฏฐฐานแห่งพระสัพพัญญุต-
ฌาณ และทศพลญาณเป็นต้น ซึ่งมี
มรรคฌาณนั้นเป็นมูล ชื่อว่า ฌาณ-
สัมปทา.

ความที่สังกิลีสทั้งสิ้นพร้อมทั้งวาสนาถึง
ความไม่เกิดขึ้นอย่างเด็ดขาดเป็นธรรมดา
ชื่อว่า ปหานสัมปทา. ความเป็นใหญ่ยิ่ง
ในอันทำให้สำเร็จ ตามที่ทรงปรารถนา
ชื่อว่า อานุกา-
วสัมปทา.

อตฺตภาวสัมปติ อันประดับด้วยพระลักษณะ
และพระอนุพยัญชนะ เป็นที่ใสจสรง
นัยนาแห่งชาวโลกทั้งมวล ชื่อว่า รูป-
กายสัมปทา.

ส่วนสัตตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ส่วนสัตตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อาสยะ (พระอธฺยาศัย) และปโยคะ (พระ-
อุตสาหะ).

^๑ ก. นามสทฺทา น ทิสฺสนฺติ.

บทสามารถ เพราะสมบัติแห่งสัมปทา ทั้ง ๒ นั้นไม่มี โดยเว้นจากเหตุเช่นนั้น และเพราะเมื่อสมบัติแห่งสัมปทาทั้ง ๒ นั้น ไม่มีเหตุผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทา ก็มีความเกี่ยวข้องในบุคคลทุกจำพวก.

ตทวนตฺติวชิราวตฺตาสงฺคหิตโถมนานา-
ปฺพุพฺพงฺคมฺ พุทฺถรตฺนํ วนฺทิตฺวา อิทา นิ
เสสรตฺนानมฺปิ ปณฺนามมารภนฺโต อาห
“สสฺสทฺธมฺมคณฺตุตฺตมฺ”ติ.

คุณิภฺภูตฺตานมฺปิ หิ ธมฺมสํฆานํ
อภิวาทตพฺพภาโว สห โยเคน^๑
วิญญายติ ยถา “สฺปฺตฺตทาโร อากโตติ
ปฺตฺตทวารสฺสาปิ อากมฺนฺ”ติ.

ตตฺถ อตฺตทานํ ชาเรนฺเต จตฺตฺสุ
อปาเยสฺสุ, วฏฺฏทฺทุกฺเขสฺสุ จ อปตฺมาเน

ท่านอาจารย์ครั้นถวายนมัสการ
พระพุทธรัตนะมีการสดุดี สงเคราะห์
ด้วยอาการ ๓ อย่างเป็นหลักอย่างนี้นั้น
แล้ว บัดนี้ เมื่อจะเริ่มการประณามแม่
พระรัตนะที่เหลือ จึงกล่าวว่า “สสฺสทฺธมฺม-
คณฺตุตฺตมฺ” พร้อมทั้งพระสัทธรรมและ
คณะ(สงฆ์)อันอุดม ดังนี้.

ความจริง แม่พระธรรมและพระสงฆ์
อันประกอบด้วยพระคุณเป็นวัตถุควร
ถวายอภิวาท ย่อมจะรู้ได้ด้วย
ประกอบ สห ศัพท์ เช่นอย่างเมื่อพูดว่า
“สฺปฺตฺตทาโร อากโต ก็เข้าใจได้ว่า
มากขึ้นทั้งบุตรและภรรยา” ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยอยู่ในคำว่า สสฺสทฺธมฺม-
คณฺตุตฺตมฺ พร้อมทั้งพระสัทธรรมและคณะ

^๑ ก. โยเคนาปีติ ทิสฺสติ.

สตํ สปุปริสานํ อริยปุคฺคฺลานํ; สนฺโต
วา สํวิชฺชมาโน น ติตฺถิยปริกฺกปิโต
อตุตา วีย ปรมตฺถโต อวิชฺชมาโน,
สนฺโต วา ปสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
คฺคฺนโยคโต น พาหิรทฺมโม วีย
เอกนฺตนิหิตโต ทฺมโมติ สทฺทฺมโม,

ชื่อว่า สัทธรรม เพราะอรรถว่า ธรรม
ของบรรดาท่านผู้สงบ คือ พวกสัตบุรุษ
ได้แก่ พระอริยบุคคลทั้งหลาย หรือ
เพราะอรรถว่า ธรรมที่มีอยู่ คือ ปรากฏ
อยู่ ไม่ใช่ว่าไม่มีอยู่โดยปรมาตตํ ดุจอัตตา
ที่พวกเดียรถีย์คิดกัน หรือเพราะอรรถว่า
ธรรมที่น่าชม คือ น่าสรรเสริญ เพราะ
ประกอบด้วยคุณมีความเป็นสวากขาต-
ธรรมเป็นต้น ไม่ใช่หน้าดำหนิโดย
ส่วนเดียว ดุจพาหิรทธรรม,

คโณ จ โส (๑) อริยปุคฺคฺลานํ
สมุทฺทาวโต อุตฺตโม จ สุปฺปฏิปฺนฺนตาภิ-
คฺคฺนวิเสสโยคโต, คณานํ คณฺสฺส
วา เทวมนุสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
ยถาวุตฺตคฺคฺนวเสเนวาทิ คณฺตฺตโม,

ชื่อว่า คณุตตมะ เพราะอรรถว่า ชื่อว่า
คณะ(สงฆ์)นั้น เพราะเป็นที่ประชุมแห่ง
พระอริยบุคคลทั้งหลาย และชื่อว่า อุดม
เพราะประกอบด้วยคุณวิเศษมีความเป็น
ผู้ปฏิบัติดีเป็นต้น หรือเพราะอรรถว่า
ผู้อุดมกว่าคณะทั้งหลาย หรือในคณะ
ทั้งหลาย ได้แก่ ประชุมแห่งเทวดาและ
มนุษย์เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งคุณตาม
ที่กล่าวแล้ว,

๑ ส. เอตถนฺตเร อฏฺฐนฺนติ ทิสฺสติ.

๒ ก. เทวมนุสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส.

สห สหุทธมน คณุตตเมน จาติ
สหุทธมนคณุตตโม, ตั สหุทธมน-
คณุตตม.

ชื่อว่า สหุทธมนคณุตตมะ เพราะอรรถ
ว่า พร้อมด้วยพระสัทธรรมและด้วยคณะ
(สงฆ์)อันอุดม, ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธะ
พร้อมทั้งพระสัทธรรมและคณะ(สงฆ์)อัน
อุดม นั้น.

อภิชาติยชาติ วิเสสโต วนุทิตวา
ภยลาภกุลลาจาราทิวริเทเน^๑ สทุกจจ
อาทเรน กายวจิมโนทวาเรหิ
วนุทิตวาติ อตโต.

บทว่า ขอลวยอภิชาติ คือ
ขอไหว้โดยพิเศษ, อธิบายว่า ขอไหว้
โดยเคารพ โดยเอื้อเฟื้อ ด้วยกายทวาร
วจีทวาร และมโนทวาร โดยเว้นจาก
การไหว้ เพราะเหตุมีความกลัว เพราะ
เห็นแก่ได้ ไหว้ตามธรรมเนียมแห่ง
ตระกูล และไหว้โดยมรรยาท เป็นต้น.

ภาตีสสนุติ กถสสามิ. นิพพตติต-
ปรมตถภาเวน อภิวิสิฐจา ฐมมา
เอตถาติอาทินา อภิธมโม, ฐมมสงคณี-
อาทิสตตปฺปรณ อภิธมมปิฎกั, ตตถ
วุตตา อตถา อภิธมมตถา, เต
สงคฺยหนุติ เอตถ เอเตนาติ วา
อภิธมมตถสงคห.

คำว่า จักกล่าว คือ จักแสดง. คัมภีร์
ชื่อว่า อภิธรรม โดยวิเคราะห์ว่าธรรม
ทั้งหลาย อันวิเศษยิ่งโดยความเป็นปรมาตถ์
อันพระผู้มีพระภาคให้บังเกิดแล้วในคัมภีร์
นี้ ดังนี้เป็นต้น ได้แก่ ปรณทั้งเจ็ดมี
ธมสังคณีเป็นต้น คือ พระอภิธรรม-
ปิฎก อรรถทั้งหลาย อันพระผู้มีพระภาค
ตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น ชื่อว่า

^๑ สหุไปตถกถ...วิเรนชาติ ทิสฺสติ.

คุณดำรง ยงค์สงวนชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อภิธรรมมัตถะ อรรถในพระอภิธรรม
เหล่านั้น ท่านอาจารย์รวบรวมไว้ใน
ปกรณ์นี้ หรือด้วยปกรณ์นี้ เหตุนั้น
ปกรณ์นี้จึงชื่อว่า **อภิธรรมมัตถสังคหะ**
(แปลว่า ปกรณ์เป็นที่ย่อท่านอาจารย์
รวบรวมอรรถในพระอภิธรรมไว้ หรือ
ปกรณ์เป็นเครื่องย่อท่านอาจารย์รวบรวม
อรรถในพระอภิธรรมไว้).

ปรมัตถขมมวณณา

๒. เอวํ ตาว ยถาธิปเปตป-
ปโยชนนิमित्तํ รตนตฺตยปณามาทิกํ
วิธาย อิทานิ เยสํ อภิธมฺมตฺถกานํ
สงฺคหนฺนวเสน อิทํ ปกรณ์ ปญฺจปิยติ,
เต ตาว สงฺเขปโต อุกฺกุทิสฺสนฺโต อาห
“ตตฺถ วุตฺตทา”ติอาทิ.

พรรณนาปรมัตถธรรม

๒. ท่านอาจารย์ ครั้นกระทำการ
ประณามพระรัตนตรัยเป็นต้น อันเป็น
นิमितแห่งประโยชน์ตามที่ประสงค์อย่างนี้
ก่อนแล้ว บัดนี้ ท่านเริ่มปกรณ์นี้ด้วย
สามารถรวบรวมอรรถในพระอภิธรรม
เหล่าใด เมื่อจะยกอรรถในพระอภิธรรม
เหล่านั้นขึ้นแสดงโดยสังเขปก่อน จึงกล่าว
คำว่า “ตตฺถ วุตฺตทา” ดังนี้เป็นต้น.

คุณดำรง ยงค์สงวนชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตตุถ ตสุมี อภิธมฺเม สพุพลา
 กุสลาทิวเสน, ขนฺธาทิวเสน จ
 วุตฺตา อภิธมฺมุตฺตา ปรมตฺตโต
 สมฺมตี ฐเปตฺวา นิพฺพุตฺติตฺตปรมตฺตวเสน
 จิตฺตํ วิญญาณกฺขนฺโธ เจตสิกํ
 เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยํ, รูปี ภูตฺตูปาทาย
 เกทกฺกโน รุปกฺขนฺโธ, นิพฺพานํ
 มคฺคผลานมฺมาลฺมพฺนภูโต อสงฺขตฺตรมฺโมติ
 เอวํ จตฺฐา จตฺฐากาเรหิ จิตฺตาดิ
 โยชนา.

มีวาจาประกอบความว่า อรรถในพระ-
 อภิธรรมทั้งหลาย ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ตรัสไว้ในคัมภีร์พระอภิธรรมนั้น โดย
 ลึ้นเชิง คือ ด้วยสามารถแห่งธรรมมี
 กุศลเป็นต้น และด้วยสามารถแห่งธรรม
 มีขันธเป็นต้น ว่าโดยปรมัตถ์ คือ ด้วย
 สามารถแห่งปรมัตถ์ที่พระผู้มีพระภาคให้
 บังเกิดแล้ววันสมมติเสีย ก็ตั้งอยู่ ๔
 ประการ คือ โดยอาการ ๔ อย่างนี้ คือ
 จิต ได้แก่ วิญญาณขันธ เจตสิก ได้แก่
 ขันธ ๓ มีเวทนาขันธเป็นต้น รูป ได้แก่
 รูปขันธ อันต่างโดยประเภทแห่งภูตรูป
 และอุปาทายรูป นิพพาน ได้แก่
 อสังขตธรรม อันเป็นอารมณ์แห่งมรรค-
 ผล.

ตตุถ ปฺรโม อุตฺตโม อวิปริโต
 อตฺโต, ปรมสฺส วา อุตฺตมสฺส ฌาณสฺส
 อตฺโต โคจโรติ ปรมตฺตโต. ตโต.

ในทุติยคานานัน มีวิเคราะห์ดังต่อไปนี้
 ชื่อว่า ปรมัตถ์ เพราะอรรถว่า อรรถ
 อันยอดเยี่ยม คือ สูงสุด ได้แก่ ไม่วิปริต
 หรือเพราะอรรถว่า อรรถ คือ
 อารมณ์แห่งญาณยอดเยี่ยม คือ สูงสุด.
 ตโต (โยค ปรมตฺตโต) โดยปรมัตถ์นั้น.

จินฺตเตตฺติ จิตฺตํ, อารมฺมณํ
 วิชาเนาตฺติ อตฺโต. ยถาห “วิสย-

ธรรมชาติ ชื่อว่า จิต เพราะ
 อรรถว่า คิด อธิบายว่า รู้แจ้งซึ่ง

คุณดำรง ยงค์สงวนชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิชานนลกฺขณํ จิตฺตฺน”ติ. สติปิ
 หิ นิสฺสยสมนฺนตฺราทิจฺจเย น
 อารมฺมณฺน วินา จิตฺตมฺปฺปชฺชตีติ
 ตสฺส ตํลฺกฺขณตา วุตฺตา,

เตน นีราลมฺพฺนวาทิมตํ ปฏิทฺธิตํ
 โหติ.

จินฺเตนฺติ . วา เอเตน กรณฺภูเตน
 สมฺปยุตฺตธฺมมาติ จิตฺตํ. อถวา
 จินฺตฺนมตฺตํ จิตฺตํ. ยถาปัจฺจยญฺหิ
 ปวตฺติมตฺตเมว ยทิทํ สภาวธฺมโม
 นาม.

เอวญฺจ กถฺวา สพฺเพสมฺปิ ปรมตฺต-
 ธฺมมานํ ภาวสาธนเมว นิปฺปฺริยายโต
 ลพฺภติ, กตฺตุกรณวเสน ปน

อารมณฺ. ดังที่ท่านพระอรธกถาจารย์
 กล่าวว่่า “จิตมีความรู้แจ้งซึ่งอารมณฺ
 เป็นลักษณะ” ดังนี้. จริงอยู่ จิตแม้เมื่อ
 ปัจจัย คือ นิสฺสยปัจจัย และสมนฺนตฺร-
 ปัจจัยเป็นต้นมีอยู่ เว้นจากอารมณฺเสีย
 ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าว
 ว่าจิตนั้นมีความรู้แจ้ง ซึ่งอารมณฺนั้น
 เป็นลักษณะ.

ด้วยบทว่า มีความรู้แจ้งซึ่งอารมณฺเป็น
 ลักษณะนั้น ย่อมเป็นอันท่านปฏิเสธมติ
 ของท่านอาจารย์ผู้กล่าวว่าจิตไม่ยึดเหนี่ยว
 อารมณฺ.

อีกอย่างหนึ่ง สัมปยุตฺตธรรมทั้งหลาย ย่อม
 คิดด้วยธรรมชาตินี้ อันเป็นกระณะ
 เหตุนั้น ธรรมชาตินี้ จึงชื่อว่า จิต.
 อีกนัยหนึ่ง สักแต่ว่าคิด ก็ชื่อว่า จิต.
 จริงอยู่ เพียงแต่ความเป็นไปตามปัจจัย
 เท่านั้น นี้ชื่อว่าสภาวธรรม.

เพราะอธิบายอย่างนี้ ปรมตฺตธรรมแม้
 ทั้งหมด จึงได้ภาวสาธนะเท่านั้น โดย
 นิปฺปฺริยาย(โดยตรง), แต่วิเคราะห์ด้วย

คุณดำรง ยงค์สงวนชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นิพพจน์ ปริยายกถนุนตี^๑ ทฎฐพพ์. สกสกกิจุเจสุ หิ ธมฺมานํ
อตุตฺตปฺธานตาสมาโรปนเนน กตฺตฎฺภาโว
(๒) ตทฺนุฏฺฐกาเวเน สหชาตธมฺมสมฺมุเห
กตฺตฎฺภาวสมาโรปนเนน ปฏิปาเทตพฺพ-
ธมฺมสุสฺส กรณตฺตญฺจ ปริยายโตว
ลพฺภติ, ตถานิทฺสสนํ ปน ธมฺมสกา-
วินิกฺขิตฺตสุสฺส กตฺตาทิโน อภาว-
ปริทีปนตฺตญฺติ เวทิตพฺพ.

สามารถกัตตุและกระณะ ฟังเห็นว่า
กล่าวโดยปริยาย(โดยอ้อม). ก็ภาวะแห่ง
ธรรมทั้งหลายเป็นกัตตุในกิจของตน ๆ
โดยยกความที่ตนเป็นประธาน และภาวะ
แห่งธรรมที่จะฟังให้สำเร็จเป็นกระณะโดย
ยกความเป็นกัตตุขึ้นในหมู่สหชาตธรรม
ด้วยความอนุกุลแก่กัตตุนั้น ย่อมได้โดย
ปริยาย(โดยอ้อม)เทียว, แต่การแสดง
เช่นนั้นฟังทราบวาเพื่อแสดง ความไม่มี
แห่งการกมิกัตตุเป็นต้น ที่พ้นจากสภาพ
แห่งธรรม.

วิจิตฺตกรณาทิโตปิ จิตฺตสทฺทสุสฺส อตุตฺต
ปปัญฺเจนฺติ.

ท่านพรรณนาอรทแห่งศัพท์ว่า จิต ไว้
พิสดาร แม้โดยอรทมีอันทำให้วิจิตร
เป็นต้น.

อโย ปเนตฺถ สงฺคโห :

ก็ความย่อในอธิการนี้ ดังต่อไปนี้ :

“วิจิตฺตกรณา จิตฺตํ.
อตุตฺตโน จิตฺตตาย วา
จิตฺตํ^๓ กมฺมกิลเสหิ
จิตฺตํ^๓ ตายติ วา ตถา

“ชื่อว่า จิต เพราะทำให้วิจิตร
หรือเพราะภาวะแห่งตนวิจิตร หรือ
เพราะอันกรรมกิลเสสังสม หรือ
เพราะรักษาไว้ซึ่งตน อันกรรม

๑ ก. ปริยายกถาคี ทิสฺสตี.
๒ ส. เอตฺตญฺตเร จสทฺโห ทิสฺสตี.
๓ ส. จิตฺ.

คุณดำรง ยงค์สงวนชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จิโนติ อุตตสนุนตานัง
 วิจิตตารมณณนุติ วา”ติ.

กิเลสสังสม หรือเพราะสังสมซึ่ง
 สันดานของตน หรือเพราะมี
 อารมณ์อันวิจิตร” ดังนี้.

เจตสิก ภาวํ ตทหายตฺตวฺตฺติตายาติ
 เจตสิกํ. น หิ ตํ จิตฺเตน วินา
 อารมฺมณคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺค
 สพฺพเพน สพฺพํ อนุปฺปชฺชนโต, จิตฺตํ
 ปน เกนจิ เจตสิกเกน วินาปี
 อารมฺมณ ปวตฺตตีติ ตเมว^๑
 จิตฺตหายตฺตวฺตฺติตํ นาม. เตนาห ภควา
 “มโนปฺพพฺงคฺมา ธมฺมา”ติ, เอเตน
 สุขาทินมเจตณตฺตนิจฺจตฺตาทโย วิปฺปฏิ-
 ปตฺติโยปี ปฏิกุชิตฺตา. (๒)

ธรรมชาติชื่อว่า เจตสิก เพราะ
 อรรถว่า มีในจิต โดยที่มีความเป็นไป
 เนื่องกันกับจิตนั้น. ด้วยว่า เจตสิกนั้น
 เว้นจากจิตเสียไม่สามารถจะรับอารมณ์ได้
 เพราะเมื่อไม่มีจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ทั้งหมด,
 ส่วนจิตแม้เว้นจากเจตสิกบางชนิดก็ยังมี
 เป็นไปได้ในอารมณ์ เพราะฉะนั้น เจตสิก
 นั้นแหละ จึงชื่อว่า มีความเป็นไป
 เนื่องกันกับจิต. ด้วยเหตุฉะนั้น พระผู้มี
 พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ธรรมทั้งหลาย
 มีใจเป็นประธาน” ดังนี้. ด้วยบทว่าโดย
 ที่มีความเป็นไปเนื่องกันกับจิตนี้ ท่าน
 ห้ามแม้ซึ่งการปฏิบัติผิด มีความที่เวทนา
 มีสุขเวทนาเป็นต้น เป็นสภาวะหาเจตนา
 มิได้ และเป็นสภาวะที่เที่ยงเป็นต้น

เจตสิ นียุตฺตํ วา เจตสิกํ.

อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติที่ประกอบ
 ในจิต ชื่อว่า เจตสิก.

^๑ ส. ตํ เจตสิกเมว.

^๒ ส. อิโต ปริ โหนตฺติ อตฺถิ.

รูปสติ รูป, สัตถุหาทิวโรธิ-
ปัจเจยหิ วิการมาปชชติ, อาปาหิตตีติ
วา อตฺถโก. เตนาห^๑ ภควา “สีเตนปี
รูปสติ, อุกฺเณหปี รูปสติ”ติอาหิ,
รูปฺปนญฺเจตถ สิตาทิวโรธิปัจเจยสมวาเย
วิสทิสูปฺตติเยว.

ธรรมชาติ ชื่อว่า รูป เพราะ
อรรถว่า แปรผัน, อธิบายว่า ต้องวิการ
ด้วยวิโรธิปัจจัยมีเย็นและร้อนเป็นต้น
หรือว่า อันวิโรธิปัจจัยมีเย็นและร้อน
เป็นต้นให้ต้องวิการ. ด้วยเหตุนี้ พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ย่อมแปรผัน
เพราะเย็นบ้าง ย่อมแปรผันเพราะร้อน
บ้าง” ดังนี้เป็นต้น, ก็ความเกิดขึ้นไม่
เหมือนกัน ในเมื่อประชุมแห่งวิโรธิปัจจัย
มีเย็นเป็นต้นนั้นเทียว ชื่อว่า ความ
แปรผัน ในที่นี้.

ยทึ เอวํ อรูปฺธมฺมานมฺปิ รูปโวหาโร
อาปชชติติ? นาปชชติ สิตาทิคทณ-
สามตฺถียโต วิภูตตรสฺเสว รูปฺปนสฺส
อธิปฺเตตฺตตา.

ท้วงว่า ถ้าเช่นนั้นแม้รูปธรรมทั้งหลาย
ก็ควรบัญญัติว่ารูป? เฉลยว่า ไม่ควร
เพราะท่านประสงค์เอาความแปรผันที่
ปรากฏชัดเท่านั้น โดยความสามารถ
แห่งศัพท์ มีเย็นเป็นต้น.

อิตรกา หิ “รูปฺสติ”ติ อวิเสสวจนเนว
ปฺริยตฺตุนฺติ ก็ สิตาทิคทณน,

ก็เมื่อถือเอาความอื่นจากนี้ ความแปรผัน
สำเร็จด้วยคำอันไม่ต่างกันว่า “ย่อม
แปรผัน” ดังนี้ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น
ประโยชน์อะไรด้วยศัพท์ว่า เย็น เป็นต้น.

^๑ ต. ขนธ. ๑๗/๑๐๕.

คุณอุทัย ยิ่งประกาศ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตัม ปน สีตาทินา ผุฏฺฐสฺส รูปํ
 วิภูตตรํ, ตสฺมา ตเวตฺถ อธิปุเปตฺตติ
 ฌาปนํตฺถ. (๑) ยถิ เอวํ กถํ
 พรหมโลเก รูปโวหาริ, น หิ ตตฺถ
 อูปฆาตกา สีตาทโย อตฺถิติ? กิญจาปิ
 อูปฆาตกา นตฺถิ, อนุคฺคาหกา ปน
 อตฺถิ, ตสฺมา ตวฺเสเนตฺถ รูปํ
 สมฺภาตฺติ. อถวา ตสฺภาวานตีวตฺตนโต
 ตตฺถ รูปโวหาริตี อลฺมตีปฺปญฺเจน.

ท่านกล่าวคำว่า เย็น เป็นต้นนั้น เพื่อให้เข้าใจว่า ความแปรผันแห่งรูปอันวิโรธปัจจัย มีเย็นเป็นต้นถูกต้องแล้วปรากฏชัด เพราะฉะนั้น ความแปรผันเช่นนั้นแหละ ท่านประสงค์เอาในบทว่าย่อมแปรผันนี้. ท้วงว่า ถ้าเช่นนั้น การบัญญัติว่ารูปในพรหมโลกอย่างไร เพราะปัจจัยที่เบียดเบียนมีเย็นเป็นต้น ไม่มีในพรหมโลกนั้น เฉลยว่า แม้ปัจจัยที่เบียดเบียนไม่มีก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็มีปัจจัยที่สนับสนุน เพราะฉะนั้น ความแปรผันในพรหมโลกนี้ มีด้วยอำนาจปัจจัยที่สนับสนุนนั้น. อีกอย่างหนึ่ง เฉลยว่า การบัญญัติว่ารูปในพรหมโลกนั้น ย่อมมีได้โดยไม่ล่วงสภาพแห่งความแปรผันนั้น -พอที่ไม่ต้องพรรณนาให้พิสดารนัก.

ภวามวํ วินนโต สํสิพฺพนโต
 วานสงฺฆาตาย ตณฺหยา นิภฺขนตํ,
 นิพฺพาตี วา เอเตน รากคฺคิอาทิโกตี
 นิพฺพานํ.

ชื่อว่า นิพพาน เพราะอรรถว่า
 ออกจากตัณหา ที่ท่านกล่าววว่าวานะ
 เพราะเย็บ คือ เพราะร้อยไว้ ซึ่งภพน้อย
 และภพใหญ่ หรือเพราะอรรถว่า เป็น
 เครื่องดับแห่งไฟ มีไฟ คือราคะ เป็นต้น.

๑ สี. เอกตฺตนฺตเร สีตาทิกฺคหณํ กตฺตติ อตฺถิ.

๑. จิตตปริจเฉทวณฺณา

ภุมิเภทจิตตวณฺณา

๓. อิทานิ ยสฺมา วิภาควนฺตานํ
ธมฺมานํ สภาววิภาวนํ วิภาเคน วินา
น โหติ, ตสฺมา ยถาอุทฺทิกฺขจฺจ
อภิธมฺมตถานํ อุทฺทเสทุกฺกเมน วิภาคํ
ทสฺเสตฺถ จิตฺตํ ตาว ภุมิชาติสุมฺปิโยคา-
ทิวเสน วิภชิตฺวา นิทฺทิสิตฺตุมารภนฺโต
อาห “ตตฺถ จิตฺตํ ตาว”ติอาทิ.

ตาว-สทฺโท ปจฺมนฺติ เอตฺสฺส อตฺเต.
ยถาอุทฺทิกฺขเจสฺส จตฺตฺส อภิธมฺมตฺถเจสฺส ปจฺมํ
จิตฺตํ นิทฺทิสิตฺติ อยฺญเหตฺตตฺถโก.

จตฺตาวโร วิชา ปการา อสฺสาติ
จตฺตฺพิริ. ยสฺมา ปเนเต จตฺตฺภุมิกา
ธมฺมา อนุปฺพุพฺพณีตา, ตสฺมา
หีนฺนุกฺกฏจฺจอุกฺกฏจฺจตรอุกฺกฏจฺจตฺมาหฺนุกฺกเมน
เตสฺส นิทฺทเทโส กโต.

๑. พรรณนาจิตปริเฉท

พรรณนาจิตโดยประเภทแห่งภุมิ

๓. บัดนี้ ท่านอาจารย์ปรารภจะ
แสดงจำแนกจิต ด้วยสามารถแห่งข้อ
เบ็ดเตล็ดมีภุมิ ชาติ และสัมปโยค เป็นต้น
ก่อน เพื่อจะแสดงวิภาคแห่งอรรถใน
พระอภิธรรมทั้งหลาย ตามที่ยกขึ้นแสดง
ตามลำดับอุเทศ เพราะการอธิบายสภาพ
แห่งธรรมทั้งหลายที่มีวิภาค เว้นวิภาค
เสียย่อมไม่สำเร็จ จึงกล่าวคำ มีว่า
“ตตฺถ จิตฺตํ ตาว” ดังนี้ เป็นต้น.

ศัพท์ว่า ตาว เป็นไปในอรรถแห่งบทว่า
ก่อน นี้. ก็ความในอุเทศนี้ตั้งนี้ว่า
บรรดาอรรถในพระอภิธรรมทั้ง ๔ ตามที่
ยกขึ้นแสดงแล้ว จะแสดงจิตก่อน.

บทว่า จตฺตฺพิริ เพราะอรรถว่า มีอย่าง
คือ ประการ ๔. ก็เพราะธรรมที่เป็นไป
ในภุมิ ๔ เหล่านี้ ประณีตโดยลำดับ
ฉะนั้น ท่านจึงกระทำนิเทศแห่งธรรม
เหล่านั้น ตามลำดับแห่งธรรมอันแล้ว ดี
ดีกว่า และดีที่สุด.

คุณอุทัย ยังประกาศ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตตฺถ กามเมตฺติ กามโ, กามตณฺหา, สธา เอตฺถ อวจรฺติ อาลมฺพนกรณ-
วเสนาติ กามาวจรฺ. กามียตฺติ วา
กามโ, เอกาทสฺวิโร กามภโว, ตสฺมี
เยภฺยุเยน อวจรฺตฺติ กามาวจรฺ.
เยภฺยุเยน จรณสฺส หิ อธิปฺเปตฺตตฺตา
รูปารูปภเว^๑ ปวตฺตสฺสาปิ อิมสฺส
กามาวจรภโว อูปฺปนฺโน โหติ.
กามภโวเยว วา กามโ. โส เอตฺถ
อวจรฺตฺติ กามาวจรโ, ตตฺถ ปวตฺตมฺปิ
จิตฺตํ นิสฺสฺสิตเต นิสฺสยโวหาเรน
กามาวจรฺ “มณฺจจา อุกฺกฏฺฐี^๒
กโรนฺติ” ติวาทีสุ วิทยาติ. อลฺมตฺติ-
วิสารณียา^๓ กถาย. โหติ เจตฺถ :

ในคำว่า กามาวจร เป็นต้นนั้น มี
วิเคราะห์ดังนี้ ชื่อว่า กาม เพราะอรรถ
ว่า ยังจิตให้ใคร่ ได้แก่ กามตณหา,
จิตชื่อว่า กามาวจร เพราะอรรถว่า
เป็นที่ท่องเที่ยวแห่งกามตณหานั้น ด้วย
อำนาจทำให้เป็นอารมณ์. อีกอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า กามภพ เพราะอรรถว่า อัน
จิตใคร่ ได้แก่ กามภพ ๑๑ อย่าง, จิต
ชื่อว่า กามาวจร เพราะอรรถว่า
ท่องเที่ยวไปในกามนั้นโดยมาก. ก็จิตนี้
แม้เป็นไปในรูปภพและอรูปภพ ก็ได้
ชื่อว่า กามาวจร เพราะท่านประสงค์
เอาการท่องเที่ยวไปโดยมาก. อีกอย่าง-
หนึ่ง กามภพนั้นแหละ ชื่อว่า กาม-
ภพชื่อว่า กามาวจร เพราะอรรถว่า
เป็นที่ท่องเที่ยวแห่งกามนั้น, จิตแม้เป็น
ไปในกามาวจรภพนั้น ก็ชื่อว่า กามาวจร
โดยบัญญัติภพเป็นที่อาศัยในจิตผู้อาศัย จุ
ในประโยคว่า “เตยงทำเสยงโ” เป็นต้น
แล. พอที่ไม่ต้องกล่าวให้พิสดารมากนัก.

^๑ ส. รูปารูปภเวสุ.

^๒ อุกกฏฐินฺคิปี อคฺคิ.

^๓ อคฺคิวิสารณียาติปี อคฺคิ.

ก็ในอธิการนี้ มีวาทะแสดงความย่อ
ดังต่อไปนี้ :

“กาโมวจรตีเตตถ
กาเมวจรตีติ วา
จานุปจารโต วาปี
ตี กามาวจรี ภเว”ติ.

“จิตนั้น ฟังชื่อว่า กามาวจร
เพราะอรรถว่า เป็นที่ท่องเที่ยว
แห่งกาม หรือเพราะอรรถว่า
ท่องเที่ยวในกาม หรือแม้โดย
ฐานุปจาร”.

รูปรูปร่างรูป เอเสว นโย
ยถารหิ ทฎจพุโพ.

ฟังทราบนัย แม้นใน รูปร่าง และ
อรูปร่าง ตามควรเช่นนี้แหละ.

อุปาทานกษนุทธสงฆาตโลกโต อุตฺตรติ
อนาสวภาเวนาติ โลกุตฺตรํ, มคฺคจิตฺตํ.

ชื่อว่า โลกุตระ เพราะอรรถว่า ข้ามขึ้น
จากโลกกล่าวคือ อุปาทานันท์ โดยที่
ไม่มีอาสวะ ได้แก่ มรรคจิต.

ผลจิตตมฺปน ตโต อุตฺตติณฺณนฺติ
โลกุตฺตรํ.

ส่วนผลจิต ชื่อว่า โลกุตระ เพราะอรรถ
ว่า ข้ามขึ้นแล้วจากโลกนั้น.

อุกฺขมฺปิ วา สห นินฺพฺพานเณ โลกโต
อุตฺตรํ อธิกํ ยถาวุตฺตคฺคฺควเสเนนาติ
โลกุตฺตรํ.

อีกอย่างหนึ่ง แม้จิตทั้งสองกับนิพพาน
ชื่อว่า โลกุตระ เพราะอรรถว่า สูงกว่า
คือ ยิ่งกว่าโลก ด้วยอำนาจคุณตามที่
กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ขมฺมตฺเตสจททจะแฉมตฺเตสจททจกฺก. ๒-๗.๑-๓

คุณอุทัย ยังประกาศ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อกุศลจิตตวณฺณนา

๔. อิมेषุ ปน จตุสสุ กามาวจร-
จิตตสฺส กุสลากุสลวิปากกิริยาภเวทน
จตุพฺพิชภาเวปี ปาปาเหตุกวัชฺชานํ
เอกุนสฺสฎฺฐิยา วา เอกนวุติยา วา
จิตตานํ โสภณฺณามเณ โวหารกรณตฺถํ
“ปาปาเหตุกมุตฺตานิ ‘โสภณานํ’ติ
วุจฺจเร”ติ เอวํ วฏฺขมานนยสฺส
อนุรูปโต ปาปาเหตุเกยว ปจฺมํ
ทสฺสเนฺนโต, เตสฺสุ จ ภเวสฺสุ คหิต-
ปฏิสฺสนุธิกสฺส สตฺตสฺส อาทิตฺโต
วິถิจิตฺตวเสน โลกสฺสหคตจิตฺตูปปาทานเมว
สมภวาโต เตยว ปจฺมํ ทสฺสเสตฺวา
ตทหนฺตรํ ทฺวิเหตุกภาวสามณฺเณน
โทมนสฺสสฺสหคเต, ตทหนฺตรํ เอกเหตุเก
จ ทสฺสเสตฺถุ “โสมนสฺสสฺสหคตฺถุ”ติอาทินา
โลภมฺลํ ตาว เวทนาทิกฺกุจิสฺสขารภเวทน
อฏฺฐธา วิภชิตฺวา ทสฺสเสสิ.

พรรณนาอกุศลจิต (๑๒ ดวง)

๔. ก็ในบรรดาจิต ๔ อย่างนี้ แม้
เมื่อกามาวจรจิตมี ๔ อย่าง โดยจำแนก
เป็นกุศล อกุศล วิบาก และกิริยา ท่าน
อาจารย์จะแสดงเฉพาะอกุศลจิต และ
อเหตุกจิตก่อน โดยอนุรูปแก่นัยที่ท่านจัก
กล่าวถึงข้างหน้าอย่างนี้ว่า “จิตทั้งหลาย
ที่พ้นจากอกุศลจิต และอเหตุกจิต
บัณฑิตย่อมเรียกว่า ‘โสภณจิต’ ดังนี้
เพื่อจะทำการบัญญัติ เรียกจิตทั้งหลาย
เว้นอกุศลจิตและอเหตุกจิต ซึ่งมีจำนวน
๕๕ ดวง หรือ ๙๑ ดวง โดยชื่อว่า
โสภณจิต และในอกุศลจิตและอเหตุกจิต
เหล่านั้นแล้ว จิตตูปบาทที่สหระคตด้วย
โลภะจำพวกเดียว เกิดในเบื้องต้นด้วย
อำนาจวิถิจิต แก่สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิแล้วใน
ภพทั้งหลาย ฉะนั้น เพื่อจะแสดงจิตตูป-
บาทที่สหระคตด้วยโลภะเหล่านั้นแหละก่อน
แล้วต่อจากจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโลภะ
นั้น แสดงจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโทมนัส
โดยความเป็นเหตุกะเสมอกัน และ
ต่อจากจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโทมนัสนั้น
แสดงจิตตูปบาทที่เป็นเอกเหตุกะ จึงแสดง

คุณอุทัย ยังประกาศ

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จิตตูปบาท ส่วนโลกมูลจำแนกเป็น ๘ ประการ โดยความต่างแห่งเวทนา ทิฐิ และสังขารก่อน ด้วยคำมีคำว่า “จิต สหคตด้วยโสมนัส” ดังนี้เป็นต้น.

ตตถ สุนทรํ มโน ตํ วา เอตสฺส อตฺถิติ สุมโน, จิตตํ ตํสมํจฺจิปฺกคฺคโล วา, ตสฺส ภาโว ตสฺมี อภิธานพฺพุธินํ ปวตฺติเหตุตยาติ โสมนสฺสํ, มานสิกฺขเวทนาเยตํ อธิวจนํ,

พึงทราบความในคำว่า โสมนสฺส- สหคต เป็นต้นนั้น ต่อไปชื่อว่า สุมนะ เพราะอรรถว่า ใจดี ได้แก่จิต หรือ เพราะอรรถว่า บุคคลมีใจดี ได้แก่ บุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยใจดีนั้น ภาวะแห่งสุมนะนั้น เพราะเป็นเหตุเป็น ไปแห่งศัพท์และความรู้ในสุมนะนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โสมนัส, นี้เป็น ชื่อแห่งสุขเวทนาทางใจ,

เตน สหคตํ เอกุปฺปาทาทิวเสน สํสฺฏจํ, เตน สห เอกุปฺปาทาทิกาวํ กตฺนฺตฺติ วา โสมนสฺสสฺสหคตํ.

จิตชื่อว่า โสมนสฺสสหคต (สหคตด้วย โสมนัส) เพราะอรรถว่า สหคต คือ ระคนด้วยสามารถแห่งอาการมีความเกิด ด้วยกันเป็นต้น ด้วยโสมนสนั้น หรือ เพราะอรรถว่า ถึงภาวะมีความเกิด ด้วยกันเป็นต้นกับโสมนสนั้น.

มิจฺจนา ปสฺสตีติ ทิฏฺฐิจิ. สามณฺณ- วจนสฺสาปี หิ อตฺตปฺปกรณาทินา วิเสสฺวิสยตา โหตีติ อธิ มิจฺจนา-

ธรรมชาติชื่อว่า ทิฐิ เพราะอรรถว่า เห็นผิด. จริงอยู่ แม้คำสามัญก็ย่อมมี วิสัยพิเศษได้ โดยลักษณะมีอรรถและ

คุณอุทัย ยังประกาศ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อภิธรรมตถสวดและอภิธรรมตถภาวนานุกรณ. ป-ท.๑-๓

ทสฺสนเมว “ทฺฐิจฺฉิตฺติ” วุจฺจติ. ทฺฐิจฺฉิเยว
ทฺฐิจฺฉิตฺตํ “สงฺขารคตํ ตมคตฺตํ” ตีอาทิสฺสุ
วีย คต-สทฺทสฺส ตพฺภาววุตฺตติตฺตทา.

ทฺวาสนทฺฐิจฺฉิยา วา ทฺฐิจฺฉิสฺสุ คตํ
อนฺโตคฺคฺ, ทฺฐิจฺฉิยา วา คมนมตฺตํ น
เอตถ คนฺตพฺโพ อตฺตาทิกโก โภจि
อตฺตํ ทฺฐิจฺฉิตฺตํ, “อิทฺเมว สจฺจํ
โมขมณฺณณ” ตี ปวตฺโต อตฺตตฺตนิยาที-
อภินิเวโส, เตน สมํ เอกุปฺปาทาทีหิ
ปกฺกาเรหิ ยุตฺตตฺตํ ทฺฐิจฺฉิตฺตสมฺปยุตฺตํ.

สงฺขโรติ จิตฺตํ ติกฺขภาวสงฺขาตมณฺฑน-
วิเสเสน สขฺเขติ, สงฺขารียตี วา ตํ
เอเตน วุตฺตตฺตเนน สขฺเขยตีติ สงฺขารो,

ปกรรมเป็นต้น เพราะฉะนั้น ความ
เห็นผิดเท่านั้นท่านเรียกว่า “ทฺฐิจฺฉิตฺติ” ใน
ที่นี่. ทฺฐิจฺฉิตฺติ นั้นแหละ ชื่อว่า ทฺฐิจฺฉิต
เพราะ คต-คัพพํ เป็นไปในภาวะแห่ง
ทฺฐิจฺฉิตฺตํ นั้น ดูในคำว่า “สงฺขารคตํ
แปลว่า สังขาร ตมคตํ แปลว่า มืด”
เป็นต้น.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ทฺฐิจฺฉิต เพราะ
อรรถว่า ไปแล้ว คือ หยั่งลงภายใน
ทฺฐิจฺฉิต ๖๒ หรือเพราะอรรถว่า ทฺฐิจฺฉิตไป
เท่านั้น คือ ไม่มีสภาพอะไร ๆ มีอิตฺต
เป็นต้นที่จะพึงไปในทฺฐิจฺฉิต นี้ ได้แก่ ความ
ถือมั่นซึ่งสภาพมีอิตฺตและเป็นของอิตฺต
เป็นต้น อันเป็นไปว่า “นี่เท่านั้นจริง
อย่างอื่นเปล่า” ดังนี้, ชื่อว่า ทฺฐิจฺฉิต-
สมฺปยุตฺต เพราะอรรถว่า ประกอบแล้ว
ด้วยประการ มีความเกิดด้วยกันเป็นต้น
พร้อมด้วยทฺฐิจฺฉิตนั้น.

สภาพ ชื่อว่า สังขาร เพราะอรรถว่า
ปรุง คือ แต่งจิตด้วยเครื่องประดับพิเศษ
คือความกล้า หรือเพราะอรรถว่า จิตนั้น

* ก. สงฺขริยตีติ ทิสฺสตี.

ตตถ ตตถ กิจฺเจ สํสีทมานุสฺส (๑) อนุพลปฺปทานวเสน อตฺตโน วา ปเรสํ วา ปวตฺตปฺพุพโยโค, โส ปน อตฺตโน ปุพฺพภาคปฺวตฺตจิตฺตสนฺดานเน เจว ปฺรสนฺดานเน จ ปวตฺตตีติ ตนฺนิพฺพตฺตีโต จิตฺตสฺส ติกฺขภาว- สฺงฺขาโต วิเสโสว อิธ สฺงฺขาโร,

โส ยสฺส นตฺถิ ตํ อสฺงฺขารํ, ตทฺเว อสฺงฺขาริกํ. สฺงฺขาเรน สหิตํ (จิตฺตํ) สสฺงฺขาริกํ. ตถาหิ วทฺนฺติ :

“ปุพฺพปโยคสมฺภูโต
วิเสโส จิตฺตสมฺภูวี
สฺงฺขาโร ตํวเสนตฺถ
โหดาสฺงฺขาริกาหิตา”ติ.

อกุสภานี้ ปรุง คือ แต่งตามนัยที่กล่าวแล้ว ได้แก่ บุพประโยชน์ของตนหรือของคนเหล่านี้ ที่เป็นไปด้วยอำนาจมอบให้ซึ่งความสนับสนุนแก่จิตอันก่อแท้อยู่ในกิจนั้น ๆ, และบุพประโยชน์นั้นย่อมเป็นไปในจิตสันดาน ที่เป็นไปโดยบุพภาคของตนและในสันดานของคนอื่น เพราะฉะนั้น อาการพิเศษกล่าวคือ ความกล้าแห่งจิต ซึ่งถูกบุพประโยชน์ให้เกิดแล้วนั่นเอง ชื่อว่า สังขาร ในที่นี้, จิตที่ไม่มีสังขาร ชื่อว่า อสังขาร อสังขารนั้นแหละ ชื่อว่า อสังขาริก. จิตที่เป็นไปด้วยสังขาร ชื่อว่า สสังขาริก. ข้อนี้สมด้วยจนประพันธ์ที่ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :

“อาการพิเศษ เกิดแต่บุพประโยชน์เกิดมีแต่จิต ชื่อว่า สังขาร กิริยาที่จิตชื่อว่า อสังขาริกเป็นต้น ในที่นี้ ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจแห่งสังขารนั้นแล”.

๑ สี่. เอกถมนฺตเว จิตฺตสฺสชาติ ทิสฺสตี.

คุณอุทัย ยังประกาศ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สงวนลิขสิทธิ์ พ.ศ. ๒๕๒๖ | โทร. ๐๒-๒๕๖๒๖๖๖ | อีเมล: info@... | หน้า ๔๕

อถวา “สสังขาริกมสังขาริกนฺ”ติ
 จ เอตํ เกวลํ สงฺขารสฺส ภาวาภาวํ
 สนฺธาย วุตฺตํ, น ตสฺส สหปุปฺวาตติ-
 สพฺภาวาทิ ตติ ภิณฺนสนฺดานปุ-
 ปฺวาตติโนปิ สงฺขารสฺส อิทมตฺติตาย
 ตํวเสน นิพฺพตฺตํ จิตฺตํ สสงฺขารโ”
 อสฺส อตฺถิติ สสงฺขาริกํ “สโลมโก
 สปกฺขิกโก”ติอาทิสฺส วิย สห-สทฺทสฺส
 วิชฺชฆมานตฺถปริทฺธิปนโต.

ตพฺพิปริตมฺปน ตทภาวโต วุตฺตนเยเนว
 อสงฺขาริกํ. ทิฏฺฐิจิตฺเตน วิปฺปยุตฺตํ
 วิสํสฏฺฐจฺนฺติ ทิฏฺฐิจิตฺตวิปฺปยุตฺตํ. อุปฺปตฺติโต
 ยุตฺติโต อิกฺขติ อนุภาวติ เวทียฆานาปิ
 มชฺฌตฺตการสณฺจิติยาติ อุเปกฺขชา.

๑ ฉ. สงฺขารโ.

อีกนัยหนึ่ง ก็คำว่า “สสังขาริก
 อสังขาริก” นี้ ท่านกล่าวหมายถึงความมี
 และความไม่มี แห่งสังขารอย่างเดียว
 หาใช่กล่าวเพราะความมี และความไม่มี
 แห่งกิริยา ที่สังขารนั้นเป็นไปร่วมไม่
 เหตุนั้น สังขารแม้มีความเป็นไปใน
 สันดานต่างกัน ก็มีจิตนี้เป็นผล จิตที่
 บังเกิดด้วยอำนาจแห่งสังขารนั้น จึง
 ชื่อว่า สสังขาริก เพราะอรรถว่า มี
 สังขาร เพราะ สห ศัพท์แสดงอรรถว่ามี
 ดุจในนามศัพท์ทั้งหลายว่า “สโลมโก
 แปลว่า สัตว์มีขน สปกฺขิกโก แปลว่า
 สัตว์มีปีก” ดังนี้ เป็นต้น.

ส่วนจิตที่วิปริตจากสสังขาริกนั้น ชื่อว่า
 อสังขาริก โดยนัยดังที่กล่าวแล้วนั้นแหละ
 เพราะไม่มีสังขารนั้น. ชื่อว่า ทิฏฺฐิจิต-
 วิปฺปยุตฺต เพราะอรรถว่า พรากล คือ
 แยกจากทิจฺฐิ. ชื่อว่า อุเบกฺขา เพราะ
 อรรถว่า เฟง โดยเหมาะ คือโดยควร
 คือ แม้เมื่อเสวยอารมณ์ก็เสวยโดยตั้งอยู่
 ด้วยอาการเป็นกลาง.

สุขทุกขานัน ภา อุกุเปตา ยุตตา
 อวิรุทธา อิกุขา อนุภวานนุติ อุกุเปกษา.
 สุขทุกขาวีโรธิตาย เฮสา เตสั
 อนนุตรมูปี ปวตตติ. อุกุเปกษาสหคตนุติ
 อิทั วุตตณยเมว.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อุกุเบกขา เพราะ
 อรรถว่า ความเพ่ง คือ ความแสวง
 อารมณ์เหมาะ คือ ควร ไม่เป็นข้าศึก
 แก่สุขและทุกข์. จริงอยู่ อุกุเบกขานี้
 ย่อมเป็นไปแม้ในลำดับแห่งสุขและทุกข์นั้น
 เพราะไม่เป็นข้าศึกแก่สุขและทุกข์. คำว่า
 สหคตด้วยอุเบกขา นี้ มีนัยดังกล่าวแล้ว
 นั้นแหละ.

กสมุมา ปเนตถ อญเฉสุปี
 ผสุสาทิสุ สมุပ္ยุตตมเมสุ วิชชมาเนสุ
 โสมนสฺสสหคตาทิภาโว วุตโตติ ?
 โสมนสฺสาทินเมว อสาธาธนาภาวโต.
 ผสุสาทโยปี หิ เกจิ สพุพจิตต-
 สาธาธนา เกจิ กุสลาทิสาธาธนา,
 โมหาทโย จ สพุพากุสลสาธาธนาติ
 น เตหิ สกุกา จิตตํ วิเสเสตุ,
 โสมนสฺสาทโย ปน กตฺถจิจิ จิตฺเต
 โหนฺติ กตฺถจิจิ น โหนฺตีติ ปากโฏว
 ตัวเสน จิตฺตสฺส วิเสโส. กสมุมา
 ปเนเต กตฺถจิจิ โหนฺติ, กตฺถจิจิ น
 โหนฺตีติ ?

ถามว่า ก็เมื่อสัมปยุตธรรมมีผัสสะ
 เป็นต้น แม้เหล่าอื่นมีอยู่ในจิตนี้ เหตุไร
 ท่านจึงกล่าวความที่จิตสหคต ด้วย
 โสมนัสเป็นต้นเท่านั้น ? เฉลยว่า เพราะ
 สัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเท่านั้น เป็น
 สภาวะไม่ทั่วไป. จริงอยู่ แม้สัมปยุต-
 ธรรมมีผัสสะ เป็นต้น บางเหล่าทั่วไปแก่
 จิตทุกดวง บางเหล่าทั่วไปแก่จิตมีกุสล-
 จิต เป็นต้น และสัมปยุตธรรมมีโมหะ
 เป็นต้น ทั่วไปแก่อกุศลจิตทุกดวง
 เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่อาจให้จิตต่างกัน
 ด้วยสัมปยุตธรรมเหล่านั้นได้. ส่วน
 สัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้น มีในจิต
 บางดวง ไม่มีในจิตบางดวง เพราะ
 ฉะนั้น ความต่างกันแห่งจิตจึงปรากฏ

คุณอุทัย ยังประกาศ

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ที่เดียว ด้วยอำนาจสัมปยุตธรรมมีโสมนัส
เป็นต้นนั้น. ถามว่า ก็สัมปยุตธรรมมี
โสมนัสเป็นต้นเหล่านี้ เหตุไรจึงมีในจิต
บางดวง ไม่มีในจิตบางดวง ?

การณสฺส สนฺนิหิตาสนฺนิหิต-
ภาวโต.

เฉลยว่า เพราะความตั้งลงและไม่ตั้งลง
แห่งเหตุ.

กึ ปน เนสํ การณนฺติ ?

ถามว่า อะไรเป็นเหตุแห่งสัมปยุตธรรม
เหล่านั้น ?

วุจฺเจเต : สภาวโต ปริกฺกปฺโต วา
หิ อภิฏฺฐารมฺมณํ, โสมนสฺสปฏิสนฺธิกตา
จ^๑ อคฺมภิรสภาวตา จ อิท
โสมนสฺสสฺส การณํ, อภิฏฺฐ-
มชฺชตตารมฺมณํ อุกฺเขขาปฏิสนฺธิกตา
คฺมภิรสภาวตา จ อุกฺเขขาย,
ทิกฺขวิปฺนุณฺนปฺกฺคฺลเสวนา สสฺสจฺเจทา-
สยตา จ ทิกฺขิจิยา พฺลวอฺตุโกชนาทโย
ปน ปจฺจยา อสงฺขาริกภาวสฺเสติ.
ตสฺมา อตฺตโน อนฺรูปรการณวเสน
เนสํ อุปฺปชฺชนโต กตฺตจิ จิตฺเตยว
สมฺภวโต สกฺกา เอเตหิ จิตฺตสฺส
วิเสโส ปญฺญาเปตฺตุนฺติ.

เฉลยว่า : ก็อิฏฐารมณโดยสภาวะหรือ
โดยปริกัปก ความที่สัตว์มีปฏิสนธิสัมปยุต
ด้วยโสมนัส และความที่จิตเป็นสภาวะ
ไม่ลึกซึ้ง เป็นเหตุแห่งโสมนัสในที่นี้,
อิฏฐมชฌตตารมณ ความที่สัตว์มีปฏิสนธิ-
สัมปยุตด้วยอุเบกขา และความที่จิตเป็น
สภาวะลึกซึ้ง เป็นเหตุแห่งอุเบกขา, การ
คบบุคคลผู้มีทิววิบัติ ความเป็นผู้มีสัสสต-
ทิววิและอุจเฉททิววิเป็นเจ้าเรือน เป็นเหตุ
แห่งทิววิ, ส่วนปัจจัยมีกดูและโภชนะที่มี
กำลังเป็นต้น เป็นเหตุแห่งความเป็น
อสังขาริก. เพราะเหตุดังกล่าวมานี้
สัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้น จึงเกิด

^๑ ก. จ สทโท นคฺติ.

คุณอุทัย ยังประกาศ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ยथा ปน มนุเทน สมุสฺสาหิเตน
จิตฺเตน, ตทา ทฺติยํ.

อนึ่ง ในกาลใด บุคคลกระทำมิจฉาทิฐิ
ไว้ในเบื้องหน้า ว่าเริงยินดี บริโภคกาม
ทั้งหลายก็ดี เชื่อมงคลมีทิฏฐมงคลเป็นต้น
โดยสวาระกิติ ด้วยจิตอ่อน ถูกตนหรือ
บุคคลอื่นให้อุตสาหะ ในกาลนั้น อกุศลจิต
ดวงที่ ๒ (จิตสหระคตด้วยโสมนัสสัมปยุต
ด้วยทิฐิ เป็นอสังขาริก) ย่อมเกิด.

ยथा ปน มิจฉาทิฎฺฐิ อปรุกฺขิตฺวา
เกวลํ หฎฺฐจตุฏฺโฐ เมถุนํ वा เสวติ,
ปรสมฺปตฺติ वा อภิขุณฺณายติ, ปรภณฺฑํ
วา หรติ สภาวติกฺขเนนฺว อนุสฺสาหิเตน
จิตฺเตน, ตทา ตฺติยํ.

อนึ่ง ในกาลใด บุคคลมิได้กระทำ
มิจฉาทิฐิไว้ในเบื้องหน้า ว่าเริงยินดี
อย่างเดียว เสพเมถุนกิติ เฟ่งเล็งสมบัติ
ของบุคคลอื่นกิติ ลักภันทะของบุคคลอื่น
กิติ ด้วยจิตกล้าโดยสภาพอย่างเดียว มิได้
ถูกตนหรือบุคคลอื่นให้อุตสาหะ ในกาลนั้น
อกุศลจิตดวงที่ ๓ (จิตสหระคตด้วยโสมนัส-
วิปยุตจากทิฐิ เป็นอสังขาริก) ย่อมเกิด.

ยथा ปน มนุเทน สมุสฺสาหิเตน
จิตฺเตน, ตทา จตฺตถํ.

อนึ่ง ในกาลใด บุคคลมิได้กระทำ
มิจฉาทิฐิไว้ในเบื้องหน้า ว่าเริงยินดี
อย่างเดียว เสพเมถุนกิติ เฟ่งเล็งสมบัติ
ของบุคคลอื่นกิติ ลักภันทะของบุคคล
อื่นกิติ ด้วยจิตอ่อน ต้องถูกตนหรือบุคคล
อื่นให้อุตสาหะ ในกาลนั้น อกุศลจิต

^๑ อปรุกขวาตปิ.

ดวงที่ ๔ (จิตสหระคตด้วยโสมนัส วิปยุต จากทิจิ เป็นสสังขาริก) ย่อมเกิด.

ยทา ปน กามานํ วา อสมปตฺติ อากมฺม, อญฺเณสํ วา โสมนสฺสเหตุํ อภาเวน จตุสฺสปี วิกขุเปสฺสุ โสมนสฺส- รหิตา โหนฺติ, ตทา เสสานิ จตฺตาริ อุกฺกุขาสหคตานิ อุกฺกุชฺชนฺตฺติ.

อนึ่ง ในกาลใด บุคคลทั้งหลายอาศัย ความไม่สมบูรณ์แห่งกามทั้งหลายก็ตี เพราะความไม่มีเหตุแห่งโสมนัสเหล่าอื่นก็ตี จึงเป็นผู้เว้นจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ ใน กาลนั้น อกุศลจิตสหระคตด้วยอุเบกขา ๔ ดวงที่เหลือ (จิตสหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทิจิ เป็นอสังขาริก ๑ จิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทิจิ เป็นสสังขาริก ๑ จิตสหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากทิจิ เป็นอสังขาริก ๑ จิต สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากทิจิ เป็น สสังขาริก ๑) ย่อมเกิด.

อฏฺฐปีติ ปี-สทฺโท สมฺปิณฺฑนตฺโต, เตน วฏฺขมานนฺเยน อุกุสลกมฺมปฺเภสฺส เนสํ ลพฺภมานกมฺมปฺถานูรูปโต ปวตฺติ- เมทกกาลเทสสนฺดานารมฺมณาทีเมเทน อเนกวิธตฺตมฺปิ สงฺกณฺหาติ.

ปี-ศัพท์ ในบทว่า อฏฺฐปี นี้ เป็น สัมปิณฺฑนัตตะ, ด้วย ปี-ศัพท์นั้น ท่าน ย่อมรวบรวมแม้ความที่อกุศลจิต ส่วน โลกมูลเป็นอเนกประการ โดยความต่าง แห่งความเป็นไป และความต่างแห่งข้อ เบ็ดเตล็ดมีกาลเทศะ สันดานและอารมณ์ เป็นต้น โดยเหมาะแก่กรรมบถที่ได้อยู่ แก่จิตที่สหระคตด้วยโลภะเหล่านั้น ใน

อภิธรรมมถาสังคหะและอภิธรรมมถาวิภาวินฎีกา. ป-ท.๑-๔

คุณอุทัย ยังประกาศ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

บรรดาอกุศลกรรมบททั้งหลาย ตามนัย
ที่จะกล่าวถึงข้างหน้า.

๕. ทุฏฐุ มโน, ตั วา เอตสฺสาติ
ทุมน, ตสฺส ภาโว โทมนสฺส,
มานสิกทุกฺขเวทนาเยตํ อธิวณฺ, เตน
สหคตฺตติ โทมนสฺสสหคตฺ.

๕. ชื่อว่า ทุมนะ เพราะอรรถว่า
ใจเสียด หรือเพราะอรรถว่า บุคคลมี
ใจเสียด ภาวะแห่งทุมนะนั้น ชื่อว่า
โทมนัส, นี้ เป็นชื่อแห่งทุกข์เวทนา
ทางใจ, จิตชื่อว่า โทมนสฺสสหคต
เพราะอรรถว่า สหคตด้วยโทมนสนั้น.

อารมฺมณฺ ปฏฺิพฺพตฺติ ปฏฺิโฆ, โทโส.
จณฺทิกฺกสภาวตาย เหส อารมฺมณฺ
ปฏฺิพนฺโต วย ปวตฺตติ. โทมนสฺส-
สหคตสฺส เวทนามเสน อภเทปิ
อสาธาณธมฺวเสน จิตฺตสฺส
อุปฺลภฺชนตฺถํ โทมนสฺสคฺคหณฺ,
ปฏฺิขสมฺปยุตฺตภาโว ปน อุกฺกิณฺ
เอกนฺตสหาจิตตาสฺสนตฺถํ วุตฺตติ
ทฏฺฐพฺพ. โทมนสฺสญฺเจตฺถ อนฺนิฏฺฐา-
รณฺมณานุกฺกนฺนลภฺชโณ เวทนามฺขนฺธ-
ปริยาปนฺโน เอโก ธมฺโม, ปฏฺิโฆ
จณฺทิกฺกสภาโว สงฺขารกฺขนฺธปริยา-
ปนฺโน เอโก ธมฺโมติ อยมเตสํ
วิเสโส. เอตฺถ จ ยงฺกิญฺจ
อนฺนิฏฺฐารณฺมณฺ, นววิธอาฆาตวตฺถุณิ จ

ชื่อว่า ปฏฺิฆะ เพราะอรรถว่า กระทบ
ในอารมณ์ ได้แก่ โทสะ. จริงอยู่
โทสะนี้ ย่อมเป็นไปจุดกระทบอารมณ์
เพราะมีสภาพเป็นความดุร้าย. แม้เมื่อ
จิตสหคตด้วยโทมนัสไม่ต่างกันด้วย
อำนาจเวทนา ศัพท์ว่า โทมนัส ก็เพื่อ
จะเข้าไปกำหนดจิตด้วยอำนาจธรรมที่ไม่
ทั่วไป, บัณฑิตพึงเห็นว่า ก็ท่านกล่าว
ภาวะที่จิตสัมปยุตด้วยปฏฺิฆะ เพื่อจะแสดง
ความที่โทมนัสและปฏฺิฆะทั้ง ๒ เป็น
ธรรมที่เป็นไปร่วมกันโดยส่วนเดียว. แต่
ธรรมทั้ง ๒ นี้ต่างกันดังนี้ คือ ใน
บรรดาธรรมทั้ง ๒ นี้ โทมนัสเป็นธรรม
อย่างหนึ่ง นับเนื่องในเวทนาขันธ์ มี
ลักษณะเสวยอนิฏฐารณฺ ปฏฺิฆะเป็น

คุณอุทัย ยังประกาศ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สมปยุตฺตธมฺเมสุ ปธานํ หุตฺวา
 ปวตฺตตฺตฺติ อิทฺเมว เตน วิเสเสตฺวา
 วุตฺตํ.

ธรรมที่ทั่วไปแก่อกุศลจิตทุกดวง แต่ใน
 จิตดวงนี้ (จิตสหระคตด้วยอุเบกขา สมปยุต
 ด้วยอุทฺธจฺจะ) อุทฺธจฺจะย่อมเป็นประธาน
 ในสมปยุตธรรมทั้งหลายเป็นไป เพราะ
 เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวจิตดวงนี้แหละให้
 ต่างด้วยอุทฺธจฺจะนั้น.

เอวณฺจ กตฺวา ธมฺมุทฺเทสฺปาหิยํ
 เสสา­กฺกุ­ส­เล­สุ อุ­ทฺธ­จฺ­จํ เย­ว­า­ป­น­ก­ว­เส­น
 วุตฺตํ, อิทฺ ปน “อุ­ทฺธ­จฺ­จํ อุ­ป­ป­ชฺ­ช­ตี” ติ^๑
 สฺรฺุ­เป­เน­ว เท­สิ­ตํ.

ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ ในพระบาลี
 ธมฺมุทฺเทสฺ จิงฺตรสฺอุทฺธจฺจะไว้ในอกุศลจิต
 ที่เหลือด้วยสามารถเป็นเยวอาปนกเจตสิก
 แต่ในจิตดวงสุดท้าย (แห่งอกุศลจิต) นี้
 ทรงแสดงอุทฺธจฺจะโดยรูปแห่งตนนั้นที่เยว
 ว่า “อุทฺธจฺจะย่อมเกิด” ดังนี้.

โหนฺติ เจตฺต :

ก็ในอธิการนี้ มีคาถารวมความ
 ดังนี้ :

“สพฺพ­า­กฺ­กุ­ส­ล­ยฺ­ุต­ต­ม­ปิ
 อุ­ทฺ­ธ­จฺ­จํ อ­น­ุ­ต­มา­น­เส
 พล­วํ อ­ิ­ติ ตํ­เย­ว
 วุตฺต­มฺ­อุ­ทฺ­จฺ­จ­โย­ค­โต.
 เ­เต­เน­ว หิ มุ­นิ­นุ­แทน
 เย­ว­า­ป­น­ก­นา­ม­โต

“อุทฺธจฺจะ แม้ประกอบในอกุศลจิต
 ทุกดวง แต่ในอกุศลจิตดวงที่สุด
 เป็นธรรมชาติมีกำลัง ฉะนั้น ท่าน
 จึงกล่าวอกุศลจิตดวงที่สุดนั้นแหละ
 ว่าสมปยุตด้วยอุทฺธจฺจะ. จริงอยู่
 ด้วยเหตุ ที่เป็นประธานนั้นแหละ

^๑ อภิ. ๓๔/๑๒๖, อุทฺธจฺจํ โหติ.

โสเปกขั สัพพทา โน จ
ภินันฺ สงฺขารเภทโต.

น หิ ตสฺส สภาเวน
ติกุขตฺตสฺสาหเนยฺตา
อตุฏฺฐิ สํสฺปฺปมาณสฺส
วิกุขิปนฺตสฺส สัพพทา”ติ.

โมเหณ มุยุหนฺติ อติสเยน
สมมุยุหนฺติ มุลนฺตฺตวิรหโตติ โมมุหानी.

๗. อิจฺเจวนฺติอาทิ ยถาวุตฺตทานํ
ทฺวาทสากุสลจิตฺตทานํ นิคมนฺ. ตตฺถ
อิตฺติ-สทฺโท - วจนวณฺเณยสมุทฺทาย-
นิตฺตสฺสนตฺโต. เอวํ-สทฺโท วจนวณฺเณย-
ปฏฺธิปาฏิสทฺทสฺสนตฺโต. นิปาตสมุทฺทาย
วา เอส วจนวณฺเณยนิคมนารมฺภ.
อิจฺเจวํ ยถาวุตฺตตฺนเยน สัพพทฺถาปิ
โสมนสฺสสฺเปกฺขาทิฏฺฐิสมฺปโยคาทินา
ปฏฺธิสมฺปโยคาทินา วิจิกิจฺจตุจฺจโย-
เคนาติ สทฺเพนปิ สมฺปโยคาทินา
อากาเรน ทฺวาทส อกุสลจิตฺตทานิ
สมตฺตทานิ ปรีนฺฏิจิตฺตานิ, สงฺกเหตุวา

จิต ๒ ดวง อันเป็นเอกเหตุกะ จึง
สหฺรคตด้วยอุเบกขา ไม่ต่างกัน
โดยความต่าง แห่งสังขารทุกเมื่อ.

แท้จริง ความกล้าโดยสภาพ และ
ความเป็นจิตที่พึงให้อุตสาหะ ไม่มี
ในกาลทุกเมื่อแก่จิต ๒ ดวงนั้น ซึ่ง
ล้งเลอยู่พุ่งชานอยู่”.

จิต ชื่อว่า โมมุหะ เพราะอรรถว่า
หลงด้วยโมหะ คือ หลงพร้อมโดยยิ่ง
เพราะเว้นจากมูลอื่น.

๗. คำว่า อิจฺเจวํ เป็นต้น เป็น
คำนิคมแห่งอกุสลจิต ๑๒ ดวง ดังกล่าว
แล้ว. อิตฺติ-ศัพท์ในคำว่า อิจฺเจวํ นั้น
มีอรรถแสดงความรวมแห่งคำพูดและคำ
ที่ควรพูด. เอวํ-ศัพท์ มีอรรถชี้ลำดับ
คำพูดและคำที่ควรพูด. อีกอย่างหนึ่ง
คำรวมนิบาตนี้ใช้ในวาระเริ่มคำนิคมแห่ง
คำพูดและคำที่ควรพูด. มีเนื้อความดังนี้
ด้วยประการฉะนี้ คือ โดยนัยดังกล่าว
แล้ว อกุสลจิต ๑๒ ดวง จบบริบูรณ์
คือ จบรอบ หรือคือที่ท่านรวมเอาไว้
ถือไว้ กล่าวไว้ แม้โดยประการทั้งปวง

คุณอุทัย ยังประกาศ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วา อุตตานี กหิตานี, วุตตานีติ อุตโถ.

ได้แก่ โดยอาการแม้ทั้งปวงมีสัมปโยคเป็นต้น คือ มีสัมปโยคด้วยโสมนัส อุเบกขาและทริฐีเป็นต้น สัมปโยคด้วยปฏิฆะเป็นต้น สัมปโยคด้วยวิจิกิจฉา และอุทธัจจะ.

ตตถ กุสลปฏิปกฺขานี อกุสลานี
มิตตปฏิปกฺโข อมิตโต วีย,
ปฏิปกฺขภาโว จ กุสลากุสลาณํ
ยถากุณฺมํ ปหายกปหาดพฺพภาเวณ
เวทิตพฺโพ.

พึงทราบเนื้อความในบทว่า อกุศลจิต นั้น ต่อไป : จิตอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล ชื่อว่า อกุศล ดูบุคคลผู้เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร ชื่อว่า อมิตร, ก็ความเป็นปฏิปักษ์กัน พึงทราบโดยความที่กุศลเป็นธรรมที่ละ (อกุศล) และอกุศลเป็นธรรมที่กุศลพึงละ ตามลำดับ.

๘. อฏฺฐธาติอาทิสงฺกหคคาภา.
โลภो ज सो सुप्पत्तिग्गुจิต्ठावासานेण
มूलสทิสत्तदा मूलญज, तं ऐतेसुत्ति
लोภमुदानि जित्तानि वेทนาทิเกทโต
อฏฺฐธา สियฺ. ตถา โทสมุदानิ
สงฺขารเกทโต ทฺวิธา. โมหมุदानิ
สุทฺโธ โมโหเยว มूलเมเตसुत्ติ
โมหมูลสงฺขาทานิ จิต्तानि สมฺปโยค-
เกทโต เทว จาติ อกุสลา ทฺวาทส
สियฺนฺติ อุตโถ.

๘. บทว่า อฏฐธา เป็นต้น เป็นสังคหคคาภา(คภากรวมความ). มีเนื้อความดังนี้ จิตชื่อว่า โลภมูล เพราะอรรถว่ามีโลภะนั้น ชื่อว่า เป็นมูลเพราะเป็นเช่นกับรากเง่า โดยให้สำเร็จความเป็นธรรมชาติ ตั้งมั่นด้วยดี พึงมี ๘ ดวง โดยความต่าง แห่งเวทนาเป็นต้น. จิตชื่อว่า โทสมูล โดยอรรถอย่างเดียวกัน พึงมี ๒ ดวง โดยความต่างแห่งสังขาร. และจิตที่กล่าววว่า โมหมูล เพราะอรรถว่ามีโมหะเป็นมูล คือ มีโมหะล้วนนั้นแหละ

คุณอุทัย ยังประกาศ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๕-๑๑-๑๒-๑๓-๑๔-๑๕-๑๖-๑๗-๑๘-๑๙-๒๐-๒๑-๒๒-๒๓-๒๔-๒๕-๒๖-๒๗-๒๘-๒๙-๓๐-๓๑-๓๒-๓๓-๓๔-๓๕-๓๖-๓๗-๓๘-๓๙-๔๐-๔๑-๔๒-๔๓-๔๔-๔๕-๔๖-๔๗-๔๘-๔๙-๕๐-๕๑-๕๒-๕๓-๕๔-๕๕-๕๖-๕๗-๕๘-๕๙-๖๐-๖๑-๖๒-๖๓-๖๔-๖๕-๖๖-๖๗-๖๘-๖๙-๗๐-๗๑-๗๒-๗๓-๗๔-๗๕-๗๖-๗๗-๗๘-๗๙-๘๐-๘๑-๘๒-๘๓-๘๔-๘๕-๘๖-๘๗-๘๘-๘๙-๙๐-๙๑-๙๒-๙๓-๙๔-๙๕-๙๖-๙๗-๙๘-๙๙-๑๐๐